

२२६५

भूगोलविद्यानां मूलतत्त्वो.

भाग २.

२२५५

डॉ. अ. व. शर्मा.

२२६५

The Department of Public Instruction, Bombay.

OUTLINES OF GEOGRAPHY.

PART II.

BY

T. C. HOPE, C. S.

LATE EDUCATIONAL INSPECTOR, N. D.

REVISED, CORRECTED, AND ENLARGED

BY

RĀO SĀHIB MAHIPATRĀM RŪPRĀM NĪLKANTH,

GUJARATI TRANSLATOR, EDUCATIONAL DEPARTMENT.

Fifth Edition 25,000 Copies.

Registered for copy-right under the Government of India's

Act XXV of 1867.

BOMBAY.

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1884.

(All Rights Reserved.)

Price Two Annas.

BOMBAY.

**PRINTED AT GANPAT KRISHNAJI'S PRESS, BY THE
PROPRIETOR ATMA RAM KANOBA.**

૨૨૬૫

મુંબઈ/લાકાનું સરકારી કેળવણીખાતું.

મૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો.

ભાગ ૨.

આ

દી. સી. હોય.

માછ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર ઉત્તર ભામ એઆએ અવલ રચ્યો હતો.

તે

રાવ સાહેબ મહીયતરામ રૂપરામ નીલકંઠ

મૂળરાત્રી ટ્રાન્સલેટર એજ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટ એઆએ મુધારી તૈયાર કરીયા.

પાંચમી આવૃત્તિ—૨૫,૦૦૦ મત.

આ પુસ્તકની માલિકી મન ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા આક્ટ મુજબ નોંધાયેલ છે.

મુંબઈ.

ગવર્નમેન્ટ પ્રેસ બ્લક ડીપો.

ઈસવી મન ૧૮૮૪.

આ પુસ્તક મુખંધી મર્વે અધિકાર સરકારે સ્વાધીન રાખેલા છે.

ક્રીમત બે આના.

સુંબઈ.

મણિપલ કૃષ્ણાજીના આપવાનાના માત્રિક
અલભારમ કાન્દોજામે જાતી.

મૂચના.

—o—

ભૂગોળવિદ્યા શીખવવાની પદ્ધતિ આ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં બતાવી છે તેજ આ બીજા ભાગને લાગુ પડે છે. આ ચોપડી પણ પહેલા ભાગની પેરે ત્રણ પ્રકારના અક્ષરે છાપે છે. જે બાળ-બોધ લોકોમાં છે તે નિશાળિયાને શોખવાનું છે, શૂદ્ધરાતી મોટા અક્ષરમાં છે તે અગત્યનું છે, પણ તેના શબ્દે શબ્દે મોઢે કરવાના નથી, તેનો બાવાર્ય નિશાળિયાએ યાદ રાખવો; શૂદ્ધરાતી શ્રીચુ હરકમાં છે તે માત્ર શિક્ષકે પાઠ આપ્યાની પૂર્વે વાંચવું, અને તે-માંનો આ નિશાળિયાના માનના પ્રમાણમાં થોડો કે વધારે શીખ-વવો. પહેલાવાર શીખવતી વેળા થોડો કહેવો, કેમકે તે વખતે શો-ખવાનું વધારે હોય તે માન ઓછું હોય; કેટલાક માત્ર પછી તેજ ન્યારે પાઠ કરાવવાને ફરીથી સલાવવામાં આવે ત્યારે એમાંનો વ-ધારે આર કહેવો. બધા પ્રાંતોની વસ્તીની મંખ્યા, અને ક્ષેત્રફળ ના-ની ઉમરના ભાણનારાને માંભરવું કઠણ છે, માટે એ વગેરે શ્રીબી બાબતો ઉપજા ધોરણને માટે રાખવી. મહેરબાન આટલીદડ મારેજ ઉરેકટર આફ પબ્લિક ઈન્સ્ટ્રક્શનના હિંમેજી વંશપરથી વધારો મુધારો કર્યો છે.

અમદાવાદ, / મહીપતરામ શપરામ નીલકંઠ.
આગસ્ટ, ૧૮૭૫. / શૂદ્ધરાતી ત્રાન્સલેટર, એ. ડિપાર્ટમેન્ટ.

—

અનુક્રમણિકા.

ભૂગોળવિદ્યા ભાગ ૨ બે.

મકરણ ૧ હું. એશિયા.

૫૪.

(૧) બલુચિસ્તાન.	૨
(૨) અફઘાનિસ્તાન.	૨
(૩) ઈરાન.	૩
(૪) અરબસ્તાન.	૪
(૫) તુર્કસ્તાન.	૪
(૬) તાર્તરી.	૬
(૭) એશિયાઈ રશિયા.	૭
(૮) જાપાન.	૮
(૯) ચીનાઈ રાજ્ય.	૯
(૧૦) હિંદી ચીન.	૧૧
(૧૧) સિંહલદ્વીપ કે લંકા.	૧૨

મકરણ ૨ જું. ભરતખંડનું ૨૪૩૫.

(૧) હિંદુસ્તાન	૧૫
(૨) પશ્ચિમ.	૧૭

મકરણ ૩ જું. ભરતખંડના રાજ્યવિભાગ.

(૧) મુખર્ષ ઈલાકો (પહેલા ભાગમાં વર્ણવ્યોછે).	
(૨) મદ્રાસ ઈલાકો.	૨૩

(૩) મદેસૂર અને કુર્ગ પ્રાંતો.	૨૫
(૪) હૈદરાબાદ અને વરાડપ્રાંત.	૨૭
(૫) મધ્યપ્રાંતો.	૨૮
(૬) મધ્યાહ્નિદે એન્જલિમ.	૩૧
(૭) રજપૂત મંડ્યાન.	૩૨
(૮) પંજબપ્રાંત.	૩૪
(૯) વાયવ્યપ્રાંતો.	૩૭
(૧૦) અયોધ્યા પ્રાંત.	૪૦
(૧૧) બંગાળા ઈલાકો.	૪૨
(૧૨) આઝામ.	૪૬
(૧૩) સ્વતંત્ર પહાડી રાજ્યો, ઈત્યાદિ.	૪૭
(૧૪) પોર્તુગીઝ અને ફ્રેંચ લોકનાં મંડ્યાનો.	૪૮

મકરણ ૪ થું. યુરોપખંડ.

(૧) ગ્રેત ખિતન અને આયર્લેન્ડ.	૫૦
(૨) ફ્રાન્સ.	૫૩
(૩) સ્પેન.	૫૪
(૪) પોર્તુગાલ.	૫૫
(૫) બેલ્જિયમ.	૫૬
(૬) હોલાન્ડ અથવા નેધર્લેન્ડ.	૫૭
(૭) જર્મની.	૫૮
(૮) દેન્માર્ક.	૬૦
(૯) સ્વીડન અને નોર્વે.	૬૦
(૧૦) યુરોપી રશિયા.	૬૨
(૧૧) આઝિયા અને હંગરિ.	૬૪

(૧૨) સિંગપુરનાંદ.	૬૫
(૧૩) ઈતાલિ.	૬૬
(૧૪) યૂરોપી તુર્કસ્તાન	૬૭
(૧૫) ગ્રીસ	૬૮

મકરણ ૫ મું. આફ્રિકાખંડ.

(૧) ઉત્તર આફ્રિકા	૭૦
(૨) પશ્ચિમ આફ્રિકા.	૭૩
(૩) દક્ષિણ આફ્રિકા	૭૬
(૪) પૂર્વ આફ્રિકા	૭૭
(૫) મધ્ય આફ્રિકા	૭૮
(૬) આફ્રિકાના દ્વીપો	૮૦

મકરણ ૬ ઠું. અમેરિકાખંડ.

ઉત્તર અમેરિકા.

(૧) કાનદા ઈલાકો	૮૨
(૨) યુનૈત્તેદ રાજ્ય	૮૩
(૩) મેક્સિકો	૮૫
(૪) મધ્ય અમેરિકા.	૮૬
(૫) દ્વીપો	૮૬

દક્ષિણ અમેરિકા.

(૧) કોલોમ્બિયા.	૮૮
(૨) વેનેઝુઈલા.	૮૮
(૩) એકવાદોર	૮૮

(૪) ગિયાના.	૮૯
(૫) બ્રાજિલ.	૮૯
(૬) પેરુ.	૮૯
(૭) બોલિવિયા.	૯૦
(૮) ચિલી.	૯૦
(૯) લાપ્લાતા.	૯૦
(૧૦) પારાગુવાઈ.	૯૧
(૧૧) ઉરુગુવાઈ.	૯૧
(૧૨) પાતાગોનિયા અને દક્ષિણદ્વીપો.	૯૧

મકરણ ૭ મું. ઓશિયાન્યા.

(૧) મલયેશ્યા કે મલય દ્વીપો.	૯૨
(૨) આસ્ટ્રેલેશિયા.	૯૩
(૩) મિક્રોનેશિયા.	૯૫
(૪) પોલિનીશિયા.	૯૬

ભૂગોળવિદ્યા.

ભાગ ૨ જો.

પ્રકરણ ૧ લું.

અશિઆ.

એશિઆની સીમા—ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર; પશ્ચિમે યૂરલ પર્વત, યૂરલનદી, કાસ્પિયમુદ્ર, કાકેસિય પર્વત, કાળોમુદ્ર, મારમોરા-મુદ્ર, આર્કિપેલેગોમુદ્ર, ભૂમધ્યમુદ્ર, સુવેજની નહેર, અને રા-તોમુદ્ર; દક્ષિણે હિંદીમહાસાગર અને પૂર્વે પાસિફિક મહાસાગર છે.

વસ્તી અને વિસ્તારમાં ગાંઠે ખંડોમાં અર્થથી મોટો એશિઆ છે. એશિઆ અને યૂરોપ એકતા છે. પહોળાં એશિઆ આફ્રિકા જેટલે સુવેજની મંચોગીભૂમિથી ખેડાયેલો હતો. હમણાં એ મંચોગી-ભૂમિને ખોદીને નહેર કરીએ તથી રાતોમુદ્ર અને ભૂમધ્યમુદ્ર ખેડાઈ ગયેલાં. સન ૧૮૧૯ માં વહાણોને જવા આવવાને મોટું એ નહેર તૈયાર થઈ. અમેરિકા અને એશિઆના વચ્ચે બ્રેહમિંગટો સામુદ્રધુની છે. એશિઆના દેશો નીચે પ્રમાણે:—

૧ તુર્કિસ્તાન.

૭ અશિઆઈ રુશિઆ.

૨ અફઘાનિસ્તાન.

૮ જાપાન.

૩ ઇરાન.

૯ ચીનાઈ રાજ્ય.

૪ અરબસ્તાન.

૧૦ હિંદી ચીન.

૫ અશિઆઈ તુર્કસ્તાન.

૧૧ સિંહલદ્વીપ કે લંકા.

૬ તાર્તરી.

૧૨ ભરતસંઘ કે હિંદ.

એશિઆના મુખ્ય સમુદ્રો:—

૧. અરબસ્તાન અને આફ્રિકાની વચ્ચે રાતો સમુદ્ર.

૨. હિંદુસ્તાન અને અરબસ્તાનની વચ્ચે અરબી સમુદ્ર.
 ૩. હિંદુસ્તાન અને હિંદી ચીનની વચ્ચે બંગાળનો સમુદ્ર.
 ૪. ચીનની દક્ષિણે ચીનાઈ સમુદ્ર.
 ૫. ચીન અને કોરીઆની વચ્ચે પીલો સમુદ્ર.
 ૬. કોરીઆ, ચીનાઈ તાર્તરી, અને જાપાનની વચ્ચે જાપાની સમુદ્ર.
 ૭. સેબીરિઆ અને કામરકાટકાની વચ્ચે ઓકોટસ્કનો સમુદ્ર.
 ૮. કામરકાટકા અને અમેરિકાની વચ્ચે બેહરિંગનો સમુદ્ર.
- નાના સમુદ્ર, ઉપસાગર, આખાત, અને સામુદ્રધુની જે દેશમાં છે તે દેશને લગત જાણાવવામાં આવશે.

(૧) તુર્કિસ્તાન.

મુખ્ય શહેર સિલાત છે.

બલુચિસ્તાન સિંધની પશ્ચિમે છે. એ પહાડી મૂલક છે. એની અને સિંધની વચ્ચે હાલા પર્વત છે. મુસલમાની ધર્મ પાળનારી અનેક જાતો એમાં વસે છે. તે લોકોના રાજ્યવહીવટ તેમના સરદારો કરે છે. એ સરદારોમાં ખિલાતનો સરદાર મોટો છે. ખિલાત શહેર સરહદ ઉપર છે. બલુચી લોક વગડાઉ હોઈ ખેતીની દરકાર રાખતા નથી. તેઓ ઘેટાં અને દોર ઘણાં રાખે છે. બાલન ઘાટને માર્ગે તેઓ હિંદુસ્તાનમાં ચામડાં, ઝીન, ઈત્યાદિ વેચવા આવે છે, અને તેના બદલામાં કેટલાક કાચા *માલ લઈ જાય છે.

(૨) અફઘાનિસ્તાન.

એ દેશ બલુચિસ્તાનની ઉત્તરે અને પંજાબના વાયવ્ય કોણમાં છે. અફઘાનિસ્તાન અને પંજાબની વચ્ચે સુલેમાન પર્વતો આવેલા છે.

મુખ્ય પર્વત સુલેમાન અને હિંદુકુશ છે. મુખ્ય નદી કાબુલ છે.

મુખ્ય શહેરો-કાબુલ, ગિજની, કંદહાર, ને હેરાત.

મુસલમાની ધર્મ પાળનારી ઘણી જાતો એમાં વસે છે. તેઓમાંના ઘણાખરાની ભાષા પુખતુ કે પપતુ છે. એમાં કેટલાક રસાળ પ્રદેશ છે, પરંતુ ઘણાખરા ભાગમાં પહાડ અને જંગલો છે. ઉત્તરે હિંદુકુશની ભણી દેશ ઊંચા છે. હિંદુકુશની લંબાઈ ૭૦૦ મૈલ છે. એ પર્વતની એક તરફ અફઘાનિસ્તાન અને કાશ્મીર તથા બીજી તરફ તાર્તરી છે. અ-

* જના ઉપર કાશ્મીરી લગાડેલી નહિ તે ; ખેતરમાંથી કે જાડપરથી ઊતારેલા તે.

હિંના રાજને અમીર કહે છે અને તેની રાજધાની કાબુલ નદીને કાંઠે કાબુલ શહેર છે. એ નદી સિંધુ નદીને મળે છે. ગિજની અને કંદહાર કાંઠાંધ પ્રખ્યાત શહેરો છે. ઉત્તરમાં બલ્ક શહેરનું ખંડેર છે તેમાં આગળ વેપાર ઠીક ચાલતો; અફઘાનિસ્તાનની પશ્ચિમે હેરાત શહેર અને સેઈસ્તાન પ્રાંત છે. એ શહેર અને એ પ્રાંતને માટે ઈરાનના શાહ અને અફઘાનના અમીરોને લડાઈ ચાલી હતી. ખંડેર ધાટની વાટે અફઘાન લોક પંખળ જોડે મોટો વેપાર ચલાવે છે. તુર્કિસ્તાન તથા ઈરાન જોડે તેઓ વેપાર કરે છે. ઘોડા અને સૂકા મેવા વગેરે આપી તેને બદલે કાપડ તથા બીજાં માલ લે છે.

(૩) ઈરાન.

બલુચિસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાનની પશ્ચિમે ઈરાન નામે ત્રીજો મુમલમાની ધર્મ પાળનારો દેશ છે. ઈરાનની ઉત્તરે ઊંચા પર્વતો નામે કુર્દિશ તથા કાસ્પિ સમુદ્રને કાંઠે એલ્બર્ઝ પર્વતો છે. દક્ષિણે હાગની અખાત અને અરબસ્તાનથી જુદો પાડે છે.

મુખ્ય શાહરો—તેહ્રાન, ઇસ્ફહાન, શિરાજ, તબ્રીજ, યઝ્દ, અસ્તરાબાદ, મશહ, ચુશીર.

મુખ્ય બેટ—કરમ, કિઝમ, અને આર્મંજ.

એ દેશમાં પશ્ચિમ તરફના ઘણાંક મૂલક તથા કાસ્પિ સમુદ્રને કિનારે આવેલી કેટલીક જમીન રસાળ છે, પરંતુ બાકીના મૂલકમાં રણ છે. એના રાજને શાહ કહે છે અને તેની રાજધાની તેહરાન છે. ઇસ્ફહાન એ આગલા વખતમાં રાજધાનીનું શહેર હતું અને તેની પૂર્વે શિરાજ છે તેમાં પ્રથમ રાજગાદી હતી. સાદી અને હાથ નામે પ્રખ્યાત કવિ એ છેલ્લા શહેરમાં જન્મ્યા હતા. હાલ એ શહેરનો દારૂ વખણાય છે. યજ્દ કરોને મોટું નગર છે તેમાં જરતોસ્તી ધર્મ પાળનારા પારસીઓ હજી વસે છે. ઘણા પારસીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવીને રહેલા છે. ઉત્તરમાં તબ્રીજ કહેવા છે તે રશિયા અને તુર્કિસ્તાન જોડે વેપાર ચલાવે છે. અસ્તરાબાદ અને કાસ્પિ સમુદ્રના કાંઠાપરના બીજાં શહેરો રશિયા જોડે વેપાર કરે છે. પૂર્વમાં મશહ નગર છે તે તાતારી અને હેરાત જોડે વેપાર કરે છે. ઈરાની અખાત પર બુશીર બંદર છે તેના વેપાર હિંદુસ્તાન જોડે છે. એ અખાતમાં ત્રણ પ્રખ્યાત બેટ છે તેમાંના કરક ઈરાનના તાબામાં છે. તેની આસપાસથી મોતી નીકળે છે. કિઝમ અને આર્મંજ એ મસ્કતના ઇમામને તાબે છે. પહેલાં આર્મંજ બેટ પાંતુગીજ લોકના કબજામાં હતો ત્યારે તેમાં કિસા કેટ હતા અને વેપાર પણ મસ હતો. ઈરાનના ઘોડા અને કૂતરા વખણાય છે. એ દેશમાંથી પરમૂલક ખાતે મેવા, રેરામી, સૂતરાઈ, અને ઊનના ગલીચા, શેતરંજ, ચામડાંના બનાવેલા સામાન, ઘરેણાં, અત્તર, કેશર, તલવાર, કટાર, વગેરે હથિયાર, કાચ, બરણીઓ, ઘણીક ઉપયોગી ધાતુઓ, સંદર આરસ, પેરાજ વગેરે માવ પરબંદર ખાતે ચડે છે. એના બદલામાં ગળી, ખાંડ, હીરા, માણિક વગેરે રત્ન, વિલાયતી કાપડ તથા બીજાં માલ હિંદુસ્તાનમાંથી જાય છે.

(૪) અરબસ્તાન.

ઇરાનની પશ્ચિમે એ મોટો દ્વીપકલ્પ છે. એની અને આફ્રિકાની વચ્ચે લાલ અમુદ્ર છે. બાબલમાંડબની આમુદ્રધુની વડે લાલઅમુદ્ર હિંદી મહાસાગર જોડે જોડાયેલો છે.

દ્રીપ—બહરૈન ઘેટ.

ભૂશિર—અગ્નિકોણમાં રાસ અલહદ ભૂશિર.

મુખ્ય શહેરો—મક્કા, મદીના, મોસ્લા, મસ્કત, અને જેડો.

ઇરાનને લગતા દ્રીપો કહ્યા તે સિવાય ઇરાની અખાતમાં અરબસ્તાનને લગતા બહુરેત બેટ છે. મોતી ઉત્પન્ન કરનારા કાલુ નામે છીપવાળા જીવ એની આસપાસ દરિયામાં વસે છે, તેને માટે એ વિખ્યાત છે. અરબસ્તાનની દક્ષિણે સાકાદા નામે મોટો બેટ છે. પશ્ચિમ અને દક્ષિણ કાંઠા તરફ ફેલાયેલા પહાડો એ દેશમાં છે. એ પર્વતોના ઢાળ રસાળ છે. એની માલિકી તરફનો દેશ ધણું કરીને ઊંચ છે. એ ઊંચ ભાગમાં કોઈ કોઈ ઠંડાણે લીસિતરીવાળી જગ્યા છે અને ત્યાં મીઠા પાણીના કુવા છે. એના સઘળા પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર ઇસ્તાંબુલનો સુલતાન દાવો રાખે છે. એમાં હિંડજન અને યમન વગેરે પ્રાંતો છે. એ ભાગમાં કેટલાંક પ્રખ્યાત સ્થળો છે. હિંડજનની રાજધાની મક્કામાં હજરત મહમદનો જન્મ થયો હતો. મુસલમાન લોકમાં એ શહેર સર્વથી પ્રખ્યાત છે. રાતા સમુદ્રમાં જેડો નામે બંદર છે ત્યાંથી મક્કા જવાય છે. મક્કાની ઉત્તરે મદીના છે તેમાં પેગંબરની કબર છે. યમનમાં મોખા બંદર છે તેમાં કિસા કાંટ છે. અહિંનાં બૂન સર્વથી સારાં છે, અને તેનો વેપાર ઘણો ચાલે છે. યમનની પછી હુદ્રમૈત પ્રાંત છે તેમાંનો મુખ્ય એડન કક્ષો ઇંગ્રેજનો છે. હુદ્રમૈતની પછી આમાન પ્રાંત છે. તેની રાજધાની મસ્કત છે. અહિંના હાકેમને ઇમામ કહે છે. મસ્કત બંદર છે અને તેને કિસાકાંટ છે. એ ઇમામનો અમલ આખા આમાન પ્રાંત ઉપર ચાલે છે. ઇરાનના કાંઠાપર પણ એના તાખાનું એક સંસ્થાન છે. મધ્ય ભાગમાં જાણવા લાયક માત્ર એક બીન્ને પ્રાંત છે. તેને નજદ કહે છે. એ ઊંચા પ્રદેશ છે, તેમાં ધુધળ પાણી છે, અને ત્યાંની ભૂમિ રસાળ છે. રિયાદ એની રાજધાની છે. રિયાદનો હાકેમ ઘોડા ઉછેરવામાં નામીયો છે. દેશદેશમાં અરબસ્તાનના ઘોડા નામાકિત છે. ત્યાંનાં ઊંટ અને સાંઠણીઓ પણ પ્રખ્યાત છે. દેશની વસ્તી વગ-લાઉ અને વિકરાળ છે. બદાલીન નામે ઘણી ભટકનારી ટોળીઓ છે તેઓ સ્વતંત્ર છે. તેમના સરદારને શેખ કહે છે. વેપારીઓના કાફલાને એ ભટકતી ટોળીઓ લૂંટે છે. અરબસ્તાનમાંથી મુખ્યત્વે ઘોડા, અનેક જાતના ગુંદર, અને બૂન દાણા પર મૂલક ચઢે છે.

(૫) તુર્કસ્તાન (એશિઆનું.)

ઇસ્તામ્બુલ કે કાન્સ્ટાન્ટિનોપલના સુલતાનને તામે અરબસ્તાનનો કેટલોક ભાગ છે. તે ઉપરાંત અરબસ્તાનની હતરે

આયેલો દેશ પાણુ તેના કબજામાં છે. એને એશિઆઇ તુર્ક-સ્તાન કહેછે. એમાં ચાર પ્રાંત છે.

૧ એશિઆમૈનર (લઘુએશિઆ). મુખ્ય શહેર સ્મર્ના છે.

એ પ્રાંત વાયવ્ય ખૂણામાં છે. એમાં ઘણા પર્વત છે. એ કાળા સમુદ્ર અને ભૂમધ્ય સમુદ્રની વચ્ચે છે. મુખ્ય શહેર સ્મર્ના છે. એ આખા દેશની રાજધાની છે અને યૂરો-પના વેપારનું મથક છે. એ પ્રાંતમાં રેશમ, રૂ, અને ઊનનાં કારખાનાં છે. એમાં અંગોરા નામે બકરાં પાચછે તેના વાળ શાલ બનાવવાના કામમાં ઘણા સારા છે. એમાંથી પુરેશ ખાતે અક્રીણ, અનાજ, મદિરા, અને મેવા જાય છે. લોહચુંબક, ત્રાંસુ, વગેરે ખનિજને માટે એ પ્રાંત પ્રખ્યાત છે.

એશિઆ મૈનરના કાંઠાપર ઘણાક ખેટ છે તેમાંના કુટેલાકનાં નામ લિસ્વાન, સામોસ, કોસ, પશ્ચિમ કાંઠે રોડ્સ, અને દક્ષિણ કાંઠે સૈપ્રસ. આ સૈપ્રસ ખેટ હાંચેજ અરકારને તામે છે.

૨. સીરિઆ. એ એશિઆ મૈનરનો દક્ષિણ છે. સીરિઆના પશ્ચિમ ભાગમાં લિબનાન પર્વત છે. એક છેડે એશિઆ મૈનરનો તારસ પર્વત છે અને બીજે છેડે અરબસ્તાન છે. સીરિઆના પૂર્વ ભાગમાં તમામ રણ છે.

સીરિઆની રાજધાની દમુસ્ક (દમાસ્કસ) છે. અલેપ્પો, અને જેરુસલમ બીજાં શહેર છે.

હુનિયામાં સર્વથી જૂનું શહેર દમુસ્કને ગણે છે. એમાં વેપાર પણ ઠીક ચાલે છે. ઉત્તરમાં અલેપ્પો (હલેપ) નગર છે તેમાં પણ ઘણા વેપાર છે. પ્રાચીન કાળમાં ભરતખંડ, ઇરાન, અને અરબસ્તાનનો માલ યૂરોપમાં જળમાર્ગે ન જતાં સ્થળ માર્ગે જતો હતો. તેની વાટ સીરિઆમાં હતી તેથી ત્યાં તેવારે બીજાં ઘણાં મોટાં શહેરો હતાં. સીરિઆના દક્ષિણ ભાગને પાલેસ્તન કહે છે. પ્રથમ એમાં ચાહુદી લોકો વસતા. હાલમાં તે એ લોકો આખી પૃથ્વાપર વીખરાઈ ગયેલા છે. પાલેસ્તનમાં હજરત ઇસુખ્રિસ્તનો અવતાર થયો હતો. પાલેસ્તનની રાજધાની પહેલાં જર્સલમ હતું. એ પ્રાંતની બદન નદી ઇતિહાસમાં મશહૂર છે. એ નદી મૂનસરેવરને મળે છે. એ ખારું સરેવર છે. એના પાણીને બહાર નીકળી જવાનો માર્ગ નથી. એ સરેવરમાં માછલાં જીવતાં નથી તથા કાંઠે ઝાડ પણ ઊગતાં નથી. રેશમ, સૂતર, અને ઊનના વણાટને માટે સીરિઆ પ્રખ્યાત છે. સાણુ, વાદળી, તમાકુ, અનાજ, મેવા, અને પુરવાળાં સીરિઆમાંથી બીજા દેશોમાં જાય છે. સી-ડન અને ટાચર નામે પ્રાચીન કાળમાં મોટાં વેપાર કરનારાં શહેર હતાં. તેમાં પ્રથમ કાચ બન્યો એવું કહેવાય છે. એ બંદરનાં વહાણો જૂના વખતમાં મોટી સફર કરતાં.

૩. ત્રીજા પ્રાંતમાં અલજજીરા, ફરાકઅરબી, અને તુર્કી કુર્દી-

સ્તાન છે. મુખ્ય નદીઓ-તિગ્રિસ અને યુફ્રતિસ. મુખ્ય નગરો-બગદાદ અને બસ્રા.

સીરિઆના રણની અને ઈરાનની વચ્ચે એ પ્રાંત* આવેલો છે. તિગ્રિસ અને યુફ્રતિસ એ બે મોટી નદીઓનો બધો પ્રદેશ આ પ્રાંતમાં છે. તારસ પર્વતમાંથી નીકળી ઈરાની અખાત લણી વહેતાં એ નદીઓનો મંગમ થાય છે. એ નદીઓને લીધે એ પ્રાંતની ઘણીખરી ભૂમિ રસાળ અને પાણીથી ભરપૂર છે. તિગ્રિસ નદી ઉપર બગદાદ શહેર છે તે આ પ્રાંતની રાજધાની છે. મુસલમાન ધર્મના ખલિફા એટલે મુખ્ય ધર્મગુરૂની રાજ્ય-ગાદી આગળ એમાં હતી. વેપારને માટે પણ એ પ્રખ્યાત હતું. યુક્તિસ નદીને કાંઠે બસ્રા બંદર છે તે હાલ ઈરાન અને હિંદુસ્તાન બંનેના વેપારની મુખ્ય જગ્યા છે. પ્રાચીન કાળમાં એક મોટા રાજ્યની રાજધાની બાબિલન શહેર હતું. એ શહેર પણ આજ લાગમાં હતું. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૩ માં જગત વિખ્યાત સિદ્ધર નામે મોટા વિજયી રાજધિરાજ્યું મરણ બાબિલનમાં થયું હતું. બાબિલનની ઉત્તરે વધારે જૂની રાજધાની નીનેવે નામે શહેર હતું.

ખેતી, રૂ અને રેશમનો વણાટ અને તાંબાના ઘાટ કરવા એ લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ છે.

૪. આર્મીનિઆ. એ પહાડી મૂલક રૂશિઆના પાદશાહે તુર્કી સુલતાન કનેથી જીતી લીધે છે. એમાં કેટલીક જગ્યા ખાલો છે. એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની ઈશાન કોણમાં અને રૂશિઆના મૂલકની અગ્નિકોણમાં એ છે. અર્જરુમ મુખ્ય શહેર છે. એ પણ વેપારને માટે જાણીયલું છે. કાળા સમુદ્રને કાંઠે ત્રેવિઝાંડ નામે મોટું બંદર છે. સૂતરાઈ લૂગડાં પર રાતો રંગ એ દેશમાં મરમ ચઢાવે છે. બીજા પ્રાંતોની પેઠે એની જમીનમાં પણ ઉપયોગી ધાતુઓ છે. આર્મીનિઆની દક્ષિણે બાન નામે મોટું સરોવર છે.

(૬) તાર્તરી.

તાતાર એટલે તુર્ક લોકના અમલ મૂલકને તાર્તરી કહે છે. એનું બીજું નામ તુર્કસ્તાન છે. જિંધીસઆન, તૈમુર, અને બીજા કેટલાક વિજયી મહારાજ એ દેશના હતા. તાર્તરી ખરે જોતાં કાસ્પિ સમુદ્રથી તે ચીન સૂધી અને દક્ષિણમાં હિંદુકુશ અને કુવેનલૂન પર્વતથી ઉત્તરમાં સૈબીરિઆ સૂધી છે. વાયવ્ય ખૂણામાં તાર્તરીનું મોટું મેદાન છે. પૃથ્વી ઉપર મોટામાં મોટું સરોવર કાસ્પિ સમુદ્ર

* પૂર્વે એ પ્રાંતને મેસોપોતામિયા અથવા નદીઓ વચ્ચેનો પ્રદેશ કહેતા.

નામે છે તે એમાં છે. તે સિવાય આરલ, બલકાસ, તથા બીજાં મરોવરો ઘણાં છે. આ મેદાનમાં ઘણેખરે ડુંકાણે રેતીનાં રણ છે. માત્ર આમૂ (આક્સસ) ને સિરદર્યા (સિહૂન) એ બે નદીઓને કાંડે લીલોતરી ઊગેછે. એ નદીઓ આરલ સમુદ્રને મળેછે. તાર્તરીનો દક્ષિણ અને પૂર્વ ભાગ બંધો પહાડી છે. હિંદુકુશમાંથી બેલૂરતાગ અને થીઆનશાનના મોટા પર્વતોનો આરંભ થાય છે, અને તેઓ આલતાઈ પર્વત સૂધી આપ્યા બધાં છે.

તાર્તરીના આર વિભાગ કરી શકાય. ૧. રુશિઆઈ તાર્તરી (રશિઆ જુઓ). ૨. પશ્ચિમ તાર્તરી. ૩. પૂર્વ તાર્તરી. ૪ ચીનાઈ તાર્તરી (ચીન જુઓ).

પશ્ચિમ તાર્તરી—મુખ્ય શહેરો—ચોસારા, સીવા અને સ્વોકંડ.

અસલમાં જેને સ્વતંત્ર તાર્તરી કહેતા તેનો એક ભાગ પશ્ચિમ તાર્તરી છે તે રશિઆનો સત્તા નીચે છે. લડાઈઓમાં ઘણાખરા તાતાર સરદારોને હરાવી રશિઆએ તેમનો યુદ્ધ મૂલક લઈ લીધો છે. હાલમાં મુખ્ય સરદાર બોખારાનો ખાન છે. બોખારા શહેર મુસલમાની વિધાને માટે પ્રખ્યાત છે. ખીવા અને બેકડંડ નામે પશ્ચિમ તાર્તરીમાં બીજાં બે મોટાં શહેર છે. એ દરેક શહેર પર રશિઆના પાદશાહને તાબે રહી ખાન નામે સરદાર અમલ કરે છે. ખીવા વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. બેકડંડ એ મહાન્ બાબર નામે દક્ષિણ પાદશાહનો મૂલક હતો. બોખારાની દક્ષિણે મેર્વનાં ખંડેરો છે. એ શહેર પહેલાં ઈરાની શાહની રાજ્યગાદી હતી.

પૂર્વ તાર્તરી—મુખ્ય શહેરો—કાશગર, ચારકંડ, અને સોતાન.

મુખ્ય નદી—ચારકંડ.

પહેલાં પૂર્વ તાર્તરી ચીનાઈ તાર્તરીનો ભાગ હતું. પરંતુ હાલમાં મુસલમાન હાકેમના તાબા હેઠળ એ સ્વતંત્ર છે. એ મૂલક બેલૂર તામ નામે પર્વતો વડે પશ્ચિમ તાર્તરીથી અને થીઆનશાન પર્વત વડે રશિઆના તાર્તરીથી જુદો પડેલો છે. પૂર્વે ગોખીનું રણ ચીનાઈ રાજ્યથી એને જુદો પાડે છે. ચાકૂબ બેગની રાજધાની કાશગર છે. ચારકંડ અને ખોતાન નામે બીજાં મોટાં શહેર એમાં છે. ચારકંડ નામે એક જ નદી એમાં છે, તે પૂર્વ તરફ રણ માંહેલા સરોવરમાં વહે છે. કાશ્મીરને રસ્તે હિંદુકુશ અને કાશ્કેરમ પર્વત ઉપર થઈ હિંદુસ્તાન જોડે એ મૂલકનો વેપાર ચાલે છે.

(૭) એશિઆઈ રશિઆ.

એશિઆઈ રશિઆમાં ત્રણ દેશ છે. ૧ કાકેસસ પર્વતની દક્ષિણનો મૂલક. ૨. સૈબીરિઆ. ૩. તાર્તરીનો ઉત્તર ભાગ.

કાકેસસ પર્વતની દક્ષિણનો મૂલક યૂરોપ અને એશિઆને જુદો પાડે છે. એની રાજધાની તિક્સલિસ વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. ઝેરિવાન નામે ખીજું 'મોઢું' શહેર એમાં છે. ૭૦ વર્ષ ઉપર ઇરાન પાસેથી રશિઆએ આ મૂલક લઈ લીધો હતો.

એશિઆનો સકળ ઉત્તર ભાગ સેબીરિઆ છે. યૂરલ પર્વત અને યૂરલ નદી યૂરોપથી અને આલતાઈ પર્વત અને આમૂર * નદી ચીનાઈ રાજ્યથી એને જુદો પાડે છે. સોનુ, રૂપ, વગેરે ધાતુઓ આલતાઈ અને યૂરલ પર્વતમાંથી જ છે. આમૂર સિવાય પૂર્વમાં એ-ખી, ચેનેસી, અને લીના નદીઓ છે. તેઓ આલતાઈ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ઉત્તર મહાસાગરને મળે છે. એખીનો અખાત ઉત્તર મહાસાગરની અને અનાદીરનો અખાત પાસિફિક મહાસાગરની શાખા છે. સેબીરિઆના ઉત્તર અને પૂર્વકાંડાની આસપાસ ઘણા દ્વીપ છે તેમાં મુખ્ય સગેલિઅન છે. સેબીરિઆ અને સગેલિઅનની વચ્ચે તાર્તરીનો અખાત છે તેથી જાપાની સમુદ્ર અને ઓકોટસ્કનો સમુદ્ર જોડાયેલા છે. ઓકોટસ્કનો સમુદ્ર અને કામસ્કાટકાનો સમુદ્ર એ બેની વચ્ચે કામસ્કાટકાનો દ્વીપકલ્પ છે. કામસ્કાટકાના દક્ષિણ ખિંડુને લોપાટકા ભૂશિર કહે છે અને સેબીરિઆના ઇરાન ખિંડુને પૂર્વ ભૂશિર કહે છે.

મુખ્ય શહેર—તોચોલ્સ્ક અને ઈર્કૂત્સ્ક.

મુખ્ય સરોવર—બેકલ.

પશ્ચિમ અને પૂર્વ એવા સેબીરિઆના બે ભાગ કરેલા છે, તેમાં પશ્ચિમ ભાગની રાજધાની તોમોલ્સ્ક છે અને પૂર્વની ઈર્કૂત્સ્ક છે. બંને ભાગમાં શિયાળો ખુબ લાંબો અને સખ્ત છે. પશ્ચિમ ભાગમાં તો મોટાં મોટાં ખારા પાણીનાં રણ છે. પૂર્વ ભાગ પહાડી છે, તથાપિ દક્ષિણમાં રસાળ ખીણો છે. એણી તરફ બેકલ નામે મીઠા પાણીનું સરોવર છે તેના જેવું મોટું આખી દુનિયામાં એકે નથી.

રુશિઆનું તાર્તરી—મુખ્ય શહેરો—તારકંદ અને સમરકંદ.

સિરદર્વા નદીને કાંઠે કાંઠે આવેલા મૂલક ત્યાંના ખાનો પાસેથી રશિઆએ છતી લીધે છે તેને રશિઆનું તાર્તરી કહે છે. એમાં સૌથી મોટું શહેર તારકંદ છે. પરંતુ સૌથી વધારે પ્રખ્યાત સમરકંદ છે. એ છેલ્લું શહેર બોખારાની પાસે દક્ષિણમાં છે. એ તેમુરની રાજધાની હતી અને એમાં તેની કબર છે.

(૮) જાપાન.

માર મોટા અને બીજા ઘણા નાના દ્વીપો મળીને જાપાન દેશ થયેલો છે. એ ખેટની અને તેની પાસેના એશિઆના મૂલક નીચે જાપાની સમુદ્ર છે. નિફોન અને યસો એ સૌથી મોટા ખેટ છે.

* આમૂર નદીનો અગ્રિકોણ તરફનો કાંઠો ચીન પાસેથી રશિઆએ હાલમાં છતી લીધે છે.

નિકોનમાં ચદો શહેર છે તે હાલ રાજધાની છે અને નાગાસાકી મુખ્ય બંદર છે.

રાજકરનાર પાદશાહને મુકાદો (પૂજ્ય) કહેછે. હિંદુસ્તાન અને ચીન સિવાય એશિઆના બધા દેશો કરતાં એમાં વસ્તી વધારે છે. લોકો બુદ્ધિવાન છે તથા વિદ્યા હુનરમાં પ્રવીણ છે. તલતાર, ચીનાઈ વાસણ તથા લખોટલાં વાસણ સારાં બનાવેછે. દેશની ભૂમિ રસાળ છે અને એમાં સેનું, રૂપું, તાંબુ, અને કાચલા મસ નીકળે એવી ખાણો છે.

(૧) ચીનાઈ રાજ્ય.

વિસ્તારમાં ચીનનું રાજ્ય દુનિયામાં ત્રીજે નંબરે છે. પહેલે નંબરે ઇંગ્લાંડનું રાજ્ય અને બીજે નંબરે રશિઆનું છે. વસ્તીમાં ચીન મર્યાદી ચઢીઆનું છે. એ રાજ્યમાં લગભગ ૪૮ કરોડ માણસની વસ્તી છે.

ચીનાઇ રાજ્યના પેટામાં શુદ્ધ ચીન દેશ, ચીનાઈ તાર્તરી (મોંગોલિઆ મહિત) અને તિબેટ. શુદ્ધ ચીન અને તિબેટની વચ્ચે યૂનાલિંગ નામે ઊંચો પર્વત છે. પેક્ટો, હોઆંગહો, ચાંગસેકયાંગ અને કંતાન નામે મોટી નદીઓ એ પર્વતોમાંથી વહેછે. ચીનના રસાળ પ્રદેશમાં થઈને તેઓ પામિક્કિ મહાસાગરને મળેછે.

મુખ્ય બેટ-હેનાન અને ફારમોસા. પ્રારમોસા પીળા અને ચીનાઈ મસુદ્રની વચ્ચે હોઈ તેની અને ચીનની વચ્ચે પ્રારમોસાની મસુદ્રધુની છે.

મુખ્ય શહેર-પેકિન રાજધાનીમાં પાદશાહ રહેછે. બીજું મોટું શહેર નાનકિન ચાંગસેકયાંગ નદીને કાંઠે છે. એમાં હુનરનાં કારખાનાં ઘણાં છે. નાનકિનની પાસે શાંગહાય અને દક્ષિણમાં કંતાન એ બે મુખ્ય બંદર છે.

ચા, ખાંડ, રેશમ, સૂતરાઈ કાપડ, રમકડાં, મખમલ, સાટીન, ચીનાઈ વાસણ, વગેરે પરદેશ ખાતે જાયછે. ભરતખંડનું અકીણ ચીનમાં બહુ ખપેછે. કંતાન નદીના મુખ આગળ હેંગકોંગ બેટ છે તે ઈંગ્રેજને તાબે છે. મકાઈ બેટ પોર્ટુગીઝ લોકના હાથમાં છે. ચીના લોક હોશિઆર અને ઉંચોગી છે. દેશમાં ઘણી નહેરો એમણે કરીછે. ખેતીનું કામ પણ અહિં સારું ચાલેછે. દુનિયાના લોકને ચાનો છાંડ તેમના વડે જાણવામાં આવ્યો. ચીની ચલાણાં, રકાબી વગેરે વાસણો તથા રેશમી માલ બનાવવામાં ચીના લોકના જવા બીજા કોઈ નથી. તેમના દેશમાં મૂલ્યવાન ખનિજો હોવાથી બીજા હુનરોમાં પણ તેઓ સરસ છે. બંદૂકના દારૂની બનાવટની, છાપવાની કળાની તથા હોકાયંત્રની શોધ તેમણે કરી એવું કહેવાયછે.

ચીનાઈ તાર્તરી (મોંગોલિઆ સુદ્ધાં)—એ ચીન અને તિબેટની ઉત્તરે છે. એમાં મુખ્ય પર્વત કુવેનલૂન છે ને મુખ્ય નદી આમૂર છે; વળી એમાં ગોચી નામે મોટું રણ, કોરિઆ દ્વીપકલ્પ, અને કોરિઆ આસુદ્રધુની છે.

સેંકડો વર્ષ ઉપર ચીના લોકે ચીન અને ચીનાઈ તાર્તરીની વચ્ચે મોટો કોટ મુગ-લોને લૂંટવા આવતા અટકાવવાને બાંધ્યો હતા તે હજી છે. ચીનાઈ તાર્તરી અને તિબેટની વચ્ચે કુવેનલૂન પર્વત છે. ચીનાઈ તાર્તરીના પટામાં (૧) કોરિઆનો* દ્વીપકલ્પ છે. જાપાની સમુદ્ર અને પીળા સમુદ્રની વચ્ચે એ દ્વીપકલ્પ છે. ચીની અને જાપાનની વચ્ચે કે.રિઆની સામુદ્રધુની છે. (૨) ઉત્તરે અને પશ્ચિમે ઊંચો પહાડી પ્રદેશ છે. એમાં ઝાઝી ભરેલાં વન ધણાં છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ રસાળ ભૂમિ પણ છે. (૩) મધ્યે અને નેરત્ય ખૂણામાં ગાબી રણ છે. કાશગર આગળ યાકુબ બેગના મૂલક સૂધી એ રણની હદ ગચેલી છે. ચીનાઈ તાર્તરીની મુખ્ય નદીઓમાં ઉત્તરમાં આમૂર નદી તથા દક્ષિણમાં ચોનની નદીઓના ઊપલાણાનો ભાગ છે. કાંઠા તરફ ધાતુની ખાણો લોક ખોદે છે, તથા માછલાં પકડવાનો ધંધો કરે છે; ઉત્તરમાં જમીન ખેડે છે, તથા સૂતર, રેશમ, વગેરેનાં કારખાનાં ચલાવે છે. બીજાં કંઠાણે લોકો તંત્રમાં રહે છે, પાતાનાં બકરાં, ઘેર, અને ઊંટ ઉપર નિર્વાહ કરે છે, અને ઘેરે બેસી અહિં તહિં ભટકે છે. વેપારીઓની વણજરો આ અને હીર લઈને એ દેશમાં થઈ સૈબીરિઆના કિઆપ્ત રાજ્યમાં જાય છે. એ માલને સાટે પરમી ચામડાં, અને અનેક જાતના ગુંદર તેઓ લાવે છે.

તિબેટ—સ્વતંત્ર અને ચીનાઈ તિબેટ એવા પહેલાં તિબેટના બે ભાગ હતા. હમાણા સ્વતંત્ર તિબેટ કાસ્મીરના રાજ્યમાં છે (કાસ્મીરનું વર્ણન જુઓ). ચીનાઈ તિબેટ અને તાર્તરીની વચ્ચે કુવેનલૂન પર્વત છે અને તિબેટ અને કાસ્મીરની વચ્ચે કારાકોરમ પહાડ છે. તથા તિબેટ અને હિંદુસ્તાનની વચ્ચે હિમાલય પર્વત છે. તિબેટ એ પર્વતને મથાળે આવેલો ઊંચો પ્રદેશ છે.

મુખ્ય નદીઓ—સિંધુ, સતલજ, બ્રહ્મપુત્ર, ઇરાવદી, યાંગસેક્યાંગ, અને હોઆંગહો.

એ નદીઓનાં મૂળ તિબેટમાં છે. એમાં સિંધુ અને બ્રહ્મપુત્રનાં મૂળ એક એકની પાસે છે, પરંતુ તેમની વચ્ચે પહાડ છે. એમાંની પહેલી પશ્ચિમ તરફ અને બીજી પૂર્વ તરફ વહેતી હિમાલયનો ફેરો ફેરી નીચે દક્ષિણમાં ઊતરે છે, અને અરબી સમુદ્ર તથા બંગાળી સમુદ્રમાં ભળે છે.

સરોવર—તિબેટમાં ઝરોવરો ધણાં છે. તેઘીનૂર અને પાલિતે બ્ર-

* કોરિઆ વિષે ઝાઝું જણાવવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ એમ માનવામાં આવે છે કે જે સરકારે એમાં રાજ્ય કરે છે તેઓ ચીનને તાબે નહોતાં સ્વતંત્ર છે.

હાપુતની નજીક છે. રાવળ-હદ અને માન સરોવર સતલજની પાસે છે.

મુખ્ય નગર લાસા છે.

દેશની રાજધાની અને બૌદ્ધ ધર્મનું પવિત્ર ધામ લાસા છે. એ ધર્મના મુખ્ય આચાર્યને મહાલામા કહે છે. તેનું રહેઠાણ એજ નગરમાં છે. દુનિયામાં બીજા હરકોઈ ધર્મ કરતાં બૌદ્ધ ધર્મ માનનારાની સંખ્યા વધારે છે. ચીન, પ્રસિદ્ધ, લંકા, અને બીજા દેશોમાં તે પસરેલો છે. તિબેટના લોકોની રીતમાત તેઓના ભાષાત નાનાર કે મુખલ લોકોના જેવી છે. એ અને ચીનના લોક એક શાખાના છે. તિબેટમાં કેટલાક લોક ખેતી કરે છે, કેટલાક ઉપધોગી હુનર કરે છે, પરંતુ તેમના ઘણા ભાગ પોતાનાં ઢોરોને લઈ અહિંથી તહિં ભટકે છે. આખલા અને ઘેટાં ઉપર તેઓ ભાર લાદે છે. શાલ વણવાનું કામ તેમના વેપારની મુખ્ય જાણસ છે.

(૧૦) હિંદી ચીન.

ચીનાઈ રાજ્યની દક્ષિણે, અને ભરતખંડની પૂર્વે એ મોટો દ્વીપકલ્પ છે. એની અને ભરતખંડની વચ્ચે બંગાળી સમુદ્ર તથા આરાકાનની ઉત્તરે આંધ્રપ્રદેશ પડેલો છે. એ દેશમાં પુષ્કળ ખનિજ, ઝાડ, અને ખેડવા લાયક જમીન છે. લોકો ખેતરદાર છે. ઘેર, લખાંટોનાં વામણ, કાપડ, કાચ, વગેરે બનાવવાના હુનરમાં આરાકાનની વાકિફ છે. તેઓ કંઈક હિંદુને અને કંઈક ચીનાને મળતા છે.

દેશના વિભાગ—૧. બ્રહ્મદેશ, ૨. સિઆમ, ૩. મલાયા, અને ૪. કોચીન ચીન એવા ચાર ભાગ છે.

(૧) બ્રહ્મદેશ—દ્વીપકલ્પના પશ્ચિમ ભાગને બ્રહ્મદેશ કહે છે. એ માર્તાબાનના અખાતને મળનારી ઈરાવદીના કાંઠાનો પ્રદેશ છે.

મુખ્ય શહેરો—માંદલેજ, આવા, અમરપુર, અને માકસોંબા.

એમાં બોચી જતના સાગ બહુ બીગે છે અને ડાંગર પાકે તેવી સારી જમીન છે. આસામ,* આરાકાન, અને તિનાસરીમ પ્રાંતો ઈ. સ. ૧૮૨૬ માં ઈંગ્લેન્ડે રાજ કરેલી હતી હીંદી, અને ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં પેયુ નામે ચોથા પ્રાંત તેમણે બીજી વારની લડાઈમાં હતી હીંદી. આરાકાન, તિનાસરીમ, અને પેયુનો રાજકારભાર ભરતખંડના ગવર્નર જનરલના હાથ નીચે રહી એક મુખ્ય કમિશનર ચલાવે છે.

આકારાન, તિનાસરીમ અને પેયુ એ ત્રણ પ્રાંતોમાં ઈરાવદીને કાંઠે રંગુન મોટું બંદર છે. આરાકાન, પ્રોમ, અને પેયુ એ મોટાં શહેર છે. મુલમેન એ મોટું બંદર છે.

* આસામનું વર્ણન બંગાળના વર્ણનમાં છે.

સ્વતંત્ર બ્રહ્મદેશનો રાજ્યવહીવટ ત્યાંનો મહારાજ ચલાવે છે. ઇરાવદીને તીરે માંદલેજમાં એની રાજ્યમાદી છે. અ.વા, અમરપુર, અને માકસોખા એ શહેરો પહેલાં વારા ફરતી રાજ્યધાની હતાં. બ્રહ્મલોક સ્થળમાર્ગે ચીન જોડે વેપાર ચલાવે છે. ચોખા અને મીઠાને સાટે સૂતરાઈ, હીરાગળ, અને ઊનનાં કપડાં લાવે છે.

(૨) શિઆમની રાજ્યધાની વાંકોક નગર મૈનામ નદીને બન્ને તીરે છે.

બ્રહ્મદેશની પૂર્વે શિઆમનું રાજ્ય છે. એ બેની વચ્ચે પર્વતો છે. એ મૈનામ નદીના કાંઠાના પ્રદેશ છે. ઉત્તરમાં લાઓ કે શાન સંસ્થાનો ઉપર તથા કેટલાંક મલાયી સંસ્થાનો ઉપર શિઆમના રાજનો અમલ છે. શિઆમ અને બ્રહ્મદેશનો વેપાર એક સરખો છે. શિઆમની જમીનમાંથી રત્ન નીકળે છે.

(૩) મલાયા દ્વીપકલ્પ છે. કોની અંગોગીભૂમિ વડે ઉપરની જમીન જોડે અંધાપલોંછે. સુમાત્રા અને મલાયાની વચ્ચે મલાક્કાની સામુદ્રધુની છે.

મલાયામાં જ્યાં જ્યાં સંસ્થાનો છે તેમાંનાં કેટલાંક શિઆમના રાજના તાબામાં છે. બાકીનાં સ્વતંત્ર અને ઇંગ્રેજનાં મિત્ર છે. મલાઈ લોક મુસલમાની ધર્મ પાળે છે, અને હિંદીચીનની બાકીની વસ્તી બૈષ્ણવ ધર્મી છે.

મલાયા દેશમાં મલાક્કા અને વેલેસ્લી એ ઇંગ્રેજનાં અંસ્થાન છે. મલાક્કાની સામુદ્રધુનીમાં પીનાંગ અને સીંગાપોર બેઠાં છે તે પણ તેમને હાથ છે. ચીન અને હિંદુસ્તાન વચ્ચેના વેપારને માટે એ બે ટોની રિથતિ બહુ અનુકૂળ છે.

(૪) કોચીન ચીન. મુખ્ય શહેર સાઈજોન અને હુ છે. મુખ્ય નદી—કામચોડીઆ.

એની અને શિઆમની વચ્ચે પણ પર્વતો છે. કામચોડીઆ નદીના મુખની આસપાસનો મૂલક અને કામચોડીઆનો રાજ ક્ષાન્સને તાબે છે. વળી કાંઠા ઉપર સાઈજોન શહેર છે તે પણ ક્ષાન્સને તાબે છે. બાકીનું કોચીન ચીન અનામના રાજના હાથ નીચે છે. ઇશાન કાંઠે હ્યુ નામે મોટું નગર છે તે એ રાજની રાજધાની છે.

(૧૧) સિંહલદ્વીપ કે લંકા.

એ બેટ ભરતખંડની દક્ષિણે છે. એની આકૃતિ જમણ/જામકુળ) ના જેવી છે. એની અને ભરતખંડની વચ્ચે પાકની સામુદ્રધુની તથા મનારનો અખાત છે. પાકની સામુદ્રધુની અને મનારના અખાતની વચ્ચે કેટલાક બેટ તથા ટેકરા છે. એ ટેકરા અને

બેટ મળી ૬૦ મૈલ લાંબી પાળ જણાય છે તેને રામનો સેતુ કહેછે. એ પૂત્ર રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ દ્વીપોમાં મનાર અને રામેશ્વર એ બે મોટામાં મોટા છે.

એ ટાપુઓનો વિસ્તાર લંકાથી મદ્રાસના અગ્નિકોણ તરફના કાંઠા સુધી છે. તેઓ-ની અને ટેકરાની વચ્ચે કેટલીક ઊંડી ખાડીઓ છે, તેમાં નાની આગબોટો તથા વહાણો જઈ શકે છે. ખડારેખડાર લંકાની નીચે થઈ મોટાં વહાણો જાય છે તેને ખદલે ભરત-ખંડ અને લંકા એ બેની મધ્યે થઈને જાય માટે પોમ્બેન નામે સર્વથી સરસ ખાડી છે તેને ઊંડા ખોદવાનો ઈર્થજ સરકારનો વિચાર છે.

લંકાનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૨૫,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે અને તેમાં ૨૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. સને ૧૮૧૫ સુધી એ દ્વીપનો કેટલોક ભાગ વલદા તથા ફ્રેન્ચને હાથ હોતો, પરંતુ હાલમાં આખો બેટ ઈંગ્લાંડની મહારાણીને તાબે છે. એનાપર અમલ કરવાને તે નોખા ગવર્નર ઠરાવે છે. એની મધ્ય અને દક્ષિણે પર્વતો છે, પરંતુ ઘણાખરા કાંઠાની ભૂમિ નીચી છે. એ પર્વતોપર જંગલો તથા રસાળ મેદાન અને ખીણો છે. સર્વથી ઊંચા પર્વતો પેદાતાલા ગદા અને એલિઆ છે. પરંતુ અતિ પ્રસિદ્ધ પર્વત આદમની ટેકરી છે. તેના શિખર પર બુદ્ધનાં પગલાં છે એવું બૌદ્ધ ગારજીઓ કહે છે. એ બેટની પૂર્વ દિશાએ આવેલા પર્વતોની તળેટીએ ઘાડાં જંગલોમાં ઘણાંક મોટાં શહેરોનાં ખંડેરો ઢાંકાઈ ગયાં છે. એ ક્રિયા લોકો ખાંધેલાં તે જણાયું નથી. તેમને તૂટયાને અને લોકની સાંભરણમાંથી ગયાને ઘણા કાળ થયો છે. પશ્ચિમ કાંઠાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે અને તેને પાણી પુષ્કળ મળે છે. એ કાંઠે તાપ પડે છે અને ત્યાંની હવા ભેજવાળી છે તથા વનસ્પતિ પુષ્કળ થાય છે. ડુંગરની હવા વધારે તંદુરસ્ત છે અને ત્યાં બૂન ફાણની ઘણી મોટી વાડીઓ છે. એ બેટમાં સર્વ ઠંડાણે વરસાદ ખુબી વરસે છે, અને આપણા દેશમાં જેટલા માસ સુધી વરસે છે તેના કરતાં અહિં વધારે માસ સુધી વરસે છે. ત્યાં પ્રથમ આપણી પેઠે નૈરત્ય કોણમાંથી વરસાદ આવે છે અને ત્યારપછી મદ્રાસની પેઠે પૂર્વમાંથી વરસે છે. તજ, મરી, વગેરે તેજનાને માટે એ બેટ પ્રખ્યાત છે. વળી નાળિયેર અને બીજાં ફેવાનાં ઝાડ ઊગે છે. ડાંગર, રૂ, ગળી, શેરડી, તમાકુ, અને બીજાં ઘણાં છોડ ઊગે છે. એ બેટમાં લોહું અને બીજાં ખનિજો પુષ્કળ જડે છે, અને મુખ્યત્વે રત્નોને માટે એ બેટ પ્રસિદ્ધ છે. એની આસપાસના દરિયામાં માછલાં પુષ્કળ થાય છે, તે પકડવાનો મો-ટો રોજગાર ચાલે છે, અને વાયવ્ય કોણના કાંઠાપર મોતી પાડે છે. ધાતુના ધાતુ તથા ટોપલી, કંડીઆ અને દોરડાં વગેરે બનાવવામાં લોકો હોશીઆર છે. પશ્ચિમ કાંઠાપર મીડું પાડે છે તે ભરતખંડમાં આવે છે. ઘાડાં જંગલોમાં જંગલી હાથીઓનાં ટોળે ટોળાં હજી જોવામાં આવે છે. એ જંગલોમાંથી ઈમારતી લાકડું ભરતખંડમાં આવે છે. એ બેટમાં સિંહલી, હિંદુ, અને પહાડી લોક વસે છે. પશ્ચિમ અને દક્ષિણ કાંઠાપર વસના-રા સિંહલી લોક શાંત પ્રકૃતિના છે, અને તેમને પોતાની જુદી ભાષા છે. તેઓ બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે. લંકાની તથા બ્રહ્મદેશનાં ધર્મ પુસ્તકોની ભાષા પાલી કહેવાય છે. લંકામાં ઘણાખરા હિંદુઓ તામિલ છે. તેઓ મદ્રાસ ઈલાકામાંથી આવેલાં વસ્યા છે. આ તા-મિલ લોક હાલમાં જડના બેટ તથા લંકાના આખા ઉત્તર ભાગમાં વસે છે. તેઓ એ

ખેટના બીજા ભાગમાં મજૂરી કરવાને વશ્ય છે. લંકામાં વસનારી જાતોમાં કાંદી લોક તથા પહાડોમાં વસનારી બીજી વગડાઉ જાતો છે.

લંકાનું મુખ્ય શહેર કોલંબો પશ્ચિમ કાંઠાપર બંદર છે. ખેટની દક્ષિણે તથા દોંદ્રાઉડની પશ્ચિમે પાઈન્ટ ડી ગાલ નામે સુંદર બંદર છે, તેમાં યુરોપ, મુંબઈ, કલકત્તા, ચીન, અને આસ્ટ્રેલિઆની આગમોટો અને વહાણો એકઠાં થાય છે. ખેટની ઈશાન કોણમાં મહાવિહ્વા ગંગા નામે નદીના મુખ પામે ત્રિકોમાલો નામે ત્રાયું બંદર છે, તથા ઉત્તરે પાઈપેટો નામે ત્રાયું બંદર છે. ખેટની મધ્ય ભાગે પહાડમાં કાંદી નામે જૂની રાજવાળીનું શહેર છે. કાંદીથી કોલંબો સૂધી રેલવે બાંધી છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

ભરતખંડનું સ્વરૂપ.

૧ ભરતખંડ. એશિઆની દક્ષિણમાં ત્રણ મોટા દ્વીપકલ્પો છે, તેમાં જૈથી મોટો અને અગત્યનો દ્વીપકલ્પ ભરતખંડ છે. ઉત્તરે ભરતખંડ અને તાતારની વચ્ચે હિંદુકુશ અને કારાકોરમ પર્વત છે, તથા તિબેટ અને ભરતખંડની વચ્ચે હિમાલય પર્વત છે. એ પર્વત આખી દુનિયામાં સર્વથી ઊંચો છે અને તેનાં શિખરો બરફથી મદદ ઢંકાયલાં રહે છે; પશ્ચિમે સુલેમાન પર્વતોની પેલી બેર અફઘાનિસ્તાન છે અને હાલાપર્વતની પેલી બાજુએ બલુચિસ્તાન છે, નૈશ્વર્યે અરબી મુઝુદ્ર, દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર, અને અગ્નિકોણમાં હિંદી મહાસાગર અને બંગાળી ઉપસાગર છે, પૂર્વે બ્રહ્મદેશ અને ભરતખંડની વચ્ચે બંગલ અને ડૂંગરા છે. એ ડૂંગરા આરાકાન પ્રાંત અને બીજા પર્વતો સૂધી છે. ભરતખંડનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ચીનાઈ રાજ્યના ક્ષેત્રફળ જેટલું છે. ૧૫,૮૨,૧૨૦ ચોરસ ભૂમિ જેટલો એ વિસ્તાર છે. આખી દુનિયામાં ચીનની વસ્તી સર્વથી વધારે છે અને ચીનથી ઊતરતે દરજે ભરતખંડ છે. ભરતખંડમાં

૨૫,૫૦,૦૦૦૦ (૨૫૫ કરોડ) માણુમની વસ્તી છે. કાશ્મીરની હિત-
રથી તે કન્યાકુમારી સૂધી ભરતખંડની લંબાઈ ૧૬૦૦ મૈલ થાયછે,
અને સિંધથી આમામ સૂધી પહોળાઈ ૧૮૦૦ મૈલ થાયછે. ભરત-
ખંડ ત્રિકોણાકાર છે તે ત્રિકોણનો પાયો હિમાલય છે. ગૂજરાતની
પશ્ચિમથી તે ગંગાનદીની પાસેના બુદ્ધલખંડસૂધી પધરેલા વિંધ્યા-
અને એ ત્રિકોણના એ ભાગ કૈવીછે. એમાંના હિતરના ભાગનું
નામ (૧) હિંદુસ્તાન (હિંદુસ્થાન) છે, અને દક્ષિણના ભાગનું
નામ (૨) દક્ષિણ (દખ્ખણ) છે.

હિંદુસ્તાન. હિંદુસ્તાનના છ પ્રાંત કરી શકાય, ૧. હિમાલયની
તઢેલીનાં ઢલ્લેનો પ્રદેશ. ૨. સિંધુનદીનો પ્રદેશ. ૩. રેતીનું રણ. ૪. મધ્ય
હિંદુસ્તાનનો અને થોડો રજપૂતાનાનો ઝંઝો પ્રદેશ. ૫. ગંગાનો પ્રદેશ.
અને ૬. વહ્નપૂત્રનો પ્રદેશ.

(૧) હિમાલયના ઢળતા પ્રદેશનો ઝાઝો ચિરનાર છે. તેની દક્ષિણ
ઝરહદ ઉપર ખરકૂથી દંકાયલા હિમાલયની મગાંતર રહેલા પર્વતોની
હાર છે તેમાંના મુખ્યને શિવાલિક પહાડ કહેછે. એ પહાડ સતલ-
જ અને જમનાની વચ્ચે છે. એ મુતકમાં કાશ્મીર, નેપાળ, ભૂતા-
ન, વગેરે દેશી રાજ્યો છે, અને ઓછા સુધરેલા પહાડી બોકો
તેમાં વસેછે. હિમાલયમાં વનરપતિ બહુ પ્રચલિત થાયછે. દેવદાર,
ઓક, વગેરે અનેક મોટાં વૃક્ષો તથા ઘણા સુંદર છોડવા બેગેછે.
ઘણાક પહાડોપર અધોર વન છે તેને તેરિ કહેછે. ત્યાં હવા પાણી
બહુ નબળાં છે, અને ફાડી ખાનારાં જંગલી પશુઓ બહુ રહેછે.

(૨) સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં પંજાબનો ઘણોખરો ભાગ અને
આખો સિંધ પ્રાંત આવેલાછે. સિંધુ નદીના મૂળવિષે તિબેટના
વર્ણનમાં જુઓ. તિબેટમાંથી આવી કાશ્મીરમાં થઈ એ નદી હિં-
દુકુશ અને હિમાલયની વચ્ચે વહેતી પંજાબમાં પેમેછે. અટકા

* મુગલ પાદશાહોએ નર્મદા નદી સૂધીના મૂલકને હિંદુસ્તાન અને તેની પેલીમર-
નાને દક્ષિણ ગણ્યા હતા.

† અટક આગળ નદી આળંગવાનો પાર છે ત્યાં થઈને ભરતખંડપર સવારી કર-
નારાઓ આ દેશમાં પેહાં છે તેને માટે અટકનો પાર પ્રખ્યાત છે.

આગળ કાશ્યપ નદી તેને મળેછે અને પંચનખની દક્ષિણમાં તે પંચનદને ભેગી થાયછે. એ પાંચ નદીનાં નામ જેલમ, ચીનાબ, રાવી, બીઆ, અને સતલજ છે. સતલજ સિવાય એમાંની ચારનાં મૂળ હિન્દુ માન્યતા દક્ષિણ બાજુએ છે. સતલજનું મૂળ તિબેટમાં સિંધુની નજીક છે ત્યાંથી પર્વતમાં થઈને એ નદી ઊતરેછે.

(૩). સિંધુના પ્રદેશની પૂર્વે મોટું રણ છે. એ રણની પૂર્વ હદ ઉપર અરવલીના ડુંગરા, ઉત્તરે સતલજ અને દક્ષિણે કચ્છનું રણ છે. આ રેતીના ઊજડ રણમાં કોઈ કોઈ ડુંદાણે રમાળ ભૂમિ છે. જમલમેરનું રાજ્ય એવી જમીનમાં છે; રમાળ જમીનનો એના ભેટલો વિસ્તાર રણમાં ખીલે કોઈ ડુંદાણે નથી. એ રણના અગ્નિ પૂણમાં મારવાડ અને ખીજાં રજપૂત સંસ્થાનો છે ત્યાંની ભોંયમાં અનાજ વગેરે પાકેછે. ગુજરાતની અરહદ ઉપર અરવલી અને વિંધ્યાચળ પર્વત જોડાઈ જાયછે. ઉત્તર ભણી અજમેરથી આગળ વધી દિલ્હીની પડોમસૂધી અરવલી ડુંગરો ગયેલાછે. એમાં ઝોંથી ઊંચો એના દક્ષિણ ભાગમાં રહેલો આબુ પર્વત છે.

(૪). મધ્ય હિંદુસ્તાન અને રજપૂત સંસ્થાનના ઊંચા પ્રદેશનો ઢાળ ગંગા તરફ ઊતરેછે. એની પશ્ચિમ સીમાએ અરવલીના પર્વત છે અને પૂર્વે બુદેલપંડનો વિંધ્યાચળ છે. એ પ્રદેશનું રૂપ એક અરણ્ય નથી. ચીનોડ વગેરે ડુંગરો તથા ઘણાંક રમાળ મેદાન એમાં છે. રજપૂત સંસ્થાન, માળવા, અને બુદેલપંડનો અરમ ભરતપંડ ભાગ એમાં આવેલોછે. રજપૂત સંસ્થાનોમાંનાં ઉદેપુર (મેવાડ), અજમેર*, જેપુર, મરતપુર, અને ખીજાં નાનાં રાજ્યો તથા માળવા અને બુદેલપંડમાંનો હોદ્દરનો, સિંધિઆનો, ભોપાળનો, રેવાનો તથા ખીજા રાજ્યોનો મૂલક એમાં છે. મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં મુખ્ય નદીઓ ચંબલ, સિંધ, અને ઘતવા છે. એ નદીઓનો સંગમ જમના જોડે થાયછે. જમના ગંગાને મળેછે.

(૫). સિંધુનદીના મૂળની પાસે ગંગાનું મૂળ છે ત્યાંથી અગ્નિ

* અજમેર ઈંગ્રેજ સરકારનું છે.

અને પૂર્વ દિશા ભણી હિમાલયના દક્ષિણ ઢાળે અને વિંધ્યાના ઉત્તર ઢાળે એ નદી વહે છે. જમણે* કાંઠે અલાહબાદ આગળ જમના નદી અને પછી આગળ સોન નદી એને મળે છે. ડાબે કાંઠે ગોમતી, ગંડકી, ગોગરા અને કૌશીકી એને મળે છે. ગંગા અને તેને મળનારી મોટી નદીઓનાં કાંઠાનો પ્રદેશ અતિ વિસ્તીર્ણ અને રમણ છે. એમાં વાયવ્ય પ્રાંતો, અયોધ્યા, અને બંગાળા † છે. પૃથ્વી ઉપર કેટલાક દેશોમાં ખીલ્લો મૂકી દેશો કરતાં વધારે પાક થાય છે. બંગાળાની જમીન પણ એ પ્રકારની છે, કેમકે ગંગા નદી રમણ માટી લાવીને તે ઉપર પાથરે છે. ભરતખંડના ઇતિહાસમાં ગંગા નદીનો પ્રદેશ બહુ પ્રખ્યાત છે. અલાહબાદ સૂધી આગળોટો જઈ શકે છે. એને ઘણું મુખ્ય છે. પરંતુ તેમાંનું મૌર્ય પશ્ચિમે રહેલું હુગલીનું મુખ્ય ધાણું કરીને વહાણ સંભાવવાના ઉપયોગમાં આવે છે. બંગાળાની નૈરત્ય કોણમાં છોટા નાગપુર અને ઓઢીઆના ઊંચા પ્રદેશ આગળ ગંગાનો પ્રદેશ પૂરો થાય છે ત્યાં થઈને બ્રાહ્મણી અને ખીજ નદીઓ બંગાળી ઉપસાગરને મળે છે.

(૬) બ્રહ્મપુત્ર નદની ઉત્પત્તિ તિબેટમાં છે (તિબેટ જુઓ). હિમાલયને પૂર્વ છેડેથી ઊતરી આસામ અને બંગાળામાં વહે છે. એ નદીની મૂળથી પશ્ચિમમાં આવેલી શાખાનો અંગમ ગંગાની મૂળથી પૂર્વમાં ગયેલી શાખા બેડે થાય છે. બ્રહ્મપુત્રના પ્રદેશની પૂર્વે ચિતાગોંગ, દીપરાહ, લાસી, મારો, અને ખીલ પહાડ છે.

૭. દક્ષિણ દેશ. કચ્છનો આંકડો મૂલક મોટા રણ અને અમુદ્રની વચ્ચે આવેલો છે, અને સિંધમાંથી ગૂજરાત જવાનો તે માર્ગ છે. આ દેશના લોક કચ્છને અને ગૂજરાતને હિંદુસ્તાનમાં ગણતા નથી. તેઓ દક્ષિણ દેશમાં ગણાય છે. તેઓનું વર્ણન શુદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. વિંધ્યા પર્વતની દક્ષિણે આવેલા મૂલકને દક્ષિણ દેશ કહે છે. એમાં મદ્રાસ ઈલાકો, મધ્ય પ્રાંતો, મુંબઈ ઇલાકાનો ધણો-

* નદીના પ્રવાહની દિશામાં ઊભા રહેતાં જમણે હાથ જે કાંઠો હોય તે જમણે કાંઠો.

† અસસના વખતમાં શુદ્ધ બંગાળાને હિંદુસ્તાનનો ભાગ ગણતા નહિ.

પરો ભાગ, તથા હૈદરાવાદ, મૈસૂર, અને બીજાં નાનાં રાજ્યો છે. દક્ષિણના ચાર રવાબાયિક ભાગ થઈ શકે છે. ૧. નર્મદાનો પ્રદેશ. ૨. શુદ્ધ દક્ષિણ. ૩. પૂર્વ કાંઠાનો નીચાણનો પ્રદેશ. અને ૪. પશ્ચિમ કિનારાનો નીચાણનો પ્રદેશ.

(૧) વિંધ્યા પર્વતની દક્ષિણે નર્મદાની ઊંડી ખીણ છે અને નર્મદાની દક્ષિણે સાતપૂડા પર્વત પૂર્વ પશ્ચિમ વિંધ્યાની સમાંતર પથરાયેલા છે. સાતપૂડા પર્વત આગળ કહ્યા પ્રમાણે છોટા નાગપુર અને ઓડીઆના ઊંચા પ્રદેશ સૂધી ગયેલા છે અને પશ્ચિમમાં તેઓ ગૂજરાત માટેલા રાજ્યપથના સૂધી ગયેલા છે. સાતપૂડાની દક્ષિણે તાપીનો પ્રદેશ છે. નર્મદા અને તાપી બેઠિનાં મૂળ મધ્ય પ્રાંતના ડુંગરોમાં છે. એમની અને વેન ગંગા, મહા નદી, અને બીજી નદીઓની વચ્ચે એ પહાડી પ્રદેશ છે. એ નદીઓ દક્ષિણ અને પૂર્વ ભણી વહે છે. એમના વિષે આગળ કહેવામાં આવશે. નર્મદા અને તાપી ગૂજરાતમાં પશ્ચિમે વહે છે.

(૨). નર્મદાના નીચા પ્રદેશની દક્ષિણે શુદ્ધ દક્ષિણ* છે. એ દક્ષિણ દેશ ચાર તરફ આવેલા પર્વતને મથાળે ત્રિકોણાકાર છે. ઉત્તરના ડુંગરા ઉપર કહેલા સાતપૂડા છે. એ પહાડોનો વિસ્તાર (સાતપૂડાના બંને છેડેથી) દક્ષિણ દિશા તરફ છે. કન્યાકુમારી આગળ પહોંચ્યા પહેલાં તેઓ મળી જાય છે. ત્રિકોણનું શિરોમિત્ર અહિં છે. પૂર્વ પશ્ચિમ પ્રસરેલી બે શાખાઓને પૂર્વ ઘાટ અને પશ્ચિમ ઘાટ કહે છે. સહ્યાદ્રિ એટલે પશ્ચિમ ઘાટ વધારે ઊંચા છે તેથી તેમાંથી નીકળેલી નદીઓ પૂર્વ દિશાએ દક્ષિણ દેશમાં થઈને જંગાળના આખાતને મળે છે. એ નદીઓનાં મુખ્ય ગોદાવરી, કૃષ્ણા અને કાવેરી છે. નાશિકની સોડે ગોદાવરીનું મૂળ છે. જંગાળો ઉપમાગરને માળ્યા પહેલાં દક્ષિણ દિશાએથી આવનારી મંજીરા તથા મધ્ય પ્રાંત, ખાનદેશ, અને વરાડના ઉત્તર દેશો તરફથી વહેનાર પેનગંગા, વરધા, અને વેનગંગાનાં એકઠાં

* શુદ્ધ દક્ષિણનો વિસ્તાર દેશી લોકોએ એક માન્યો નથી. કેટલાક મધ્ય પ્રાંતને એમાં ગણે છે અને કેટલાક નથી ગણતા. અહિં આપણે ગણ્યા છે.

થયેલાં જળ તેમાં મળેછે. સવારાની પાસે મહાજળેશ્વર આગળ ફૂ-
 બણાનું મૂળ છે. માર્ગમાં તેને વાગળા, મીમા, તુંગમદ્ધા, તથા બીજી ધણી
 નદીઓ મળેછે. કાવેરી નદી કુર્ગમાં ઉત્પન્ન થઈ મૈસૂર તથા મદ્રાસ
 ઈલાકામાં વહેછે. દક્ષિણના ઊંચા પ્રદેશમાં મધ્યે પેટાણે પૃથ્વીનો
 દેખાવ અને જમીનનું રચાણાણું એક સરખાં નથી. પરંતુ એ
 પ્રદેશના બે ભાગ જુદા પાડી શકાય, —તેમની હદ વરંધા નદીના મૂળ
 આગળથી તે ગોદાવરીને મળેછે ત્યાંસુધી વરંધાથી, અને પછી મંગમ
 થયા કેડે દરિયાસુધી પહોંચેછે ત્યાંસુધી એક નદીથી થયેલીછે. એ
 મયાદાની ઉત્તરે અને પૂર્વે મોટાં વન છે, અને તેઓમાં કોઈ
 કોઈ પેટાણે ઊંચા પ્રદેશ છે. એ નદીઓના નૈરત્ય ખૂણામાં આવેલો
 દેશ ડુંગરા અને જંગલ વગરનો નથી, તોપણ બહુધા મપાટ અને
 ખેડાણમાં આવેલોછે. કેટલાએક ગ્રંથકર્તા દક્ષિણના ઊંચા પ્રદેશનો
 બીજો ભાગ ફૂબણા નદીથી થયેલો ગણેછે. તેની ઉત્તરનો અને વધારે
 મોટો ભાગ શુદ્ધ દક્ષિણ અને તેની દક્ષિણનો ભાગ કુર્નાટક અને
 મૈસૂર છે. મૈસૂરના દક્ષિણ ભાગમાં ડુંગરો છે, તેમને નીલગિરિ
 કહેછે. આહિ પશ્ચિમ અને પૂર્વ ઘાટ એકઠા મળેછે. નીલગિરિની
 પછી પાલ્તી અને બીજા ડુંગરો કન્યાકુમારી સુધી આવ્યા જાયછે.

(૩). ઘાટની નીચેનો પ્રદેશ દક્ષિણની બાજુએ કમરબંધ જેવો
 છે. પૂર્વ કાંઠાપર તે કેટલેક પેટાણે વધારે પહોળો છે, અને નદીઓ
 રસાળ માઠી ધસડી લાવેછે તેથી પાક સારો થાયછે. એ નદીઓ
 ધણું કરીને સમુદ્રમાં બહુ મુખે પડેછે. મહા નદી પણ મોટી
 છે તે ઉત્તરમાં આવેલીછે. મધ્ય પ્રાંતના પહાડોમાંથી નીકળી ક-
 ટક આગળ જંગાળો ઉપસાગરને મળેછે. પાલર, પત્તાર, અને
 બીજી નદીઓ મૈસૂરમાંથી આવી મદ્રાસ ઈલાકાના નીચા પ્ર-
 દેશમાં વહેછે.

(૪). કન્યાકુમારીથી તામી નદી સુધી જમીનનો સાંકડો પટો
 પશ્ચિમ કાંઠાપર છે. ઊંચી ભીંત જેવો આવેલો સહ્યાદ્રિ કોઈ નદીને
 એણી તરફ આવવા દેતો નથી. એના બદલામાં વહાણો આવી શકે

એવી ધણીક ખાડીઓ તથા વહાણો ઊભાં રહી શકે એવાં કેટલાંક ખારાં છે. એ પૂર્વ કાંઠે નથી. પશ્ચિમ કાંઠાનો નીચાણનો પ્રદેશ પૂર્વ કાંઠાના પ્રદેશ કરતાં વધારે ઝાંકડો છે, તથા તેમાં ડુંગરા વધારે છે. પશ્ચિમ કાંઠાના દક્ષિણ ભાગને મલબાર કહેછે, અને પૂર્વ કાંઠાના દક્ષિણ ભાગને કોરોમાંડલ કહેછે.

દ્વીપ—ભરતખંડની છેક થડમાં સિંહલદ્વીપ છે. મલબાર કાંઠા પર લક્ષદ્વીપ, કન્યાકુમારીની દક્ષિણે માલદીવ, અને મલાયા તથા બ્રહ્મ-દેશના કાંઠાભણી આંદામન અને નીકોબાર છે. આ મુર્ચ્છા ઇન્ડિયન મરકારને તાબે છે. બ્રિટિશ ઇન્ડિયામાં જમને કાગે પાણીએ ચઢાવવાની એટલે અમુદ્રપાર કાઢવાની શિક્ષા થાયછે તેમને આંદામન ખેટમાં મોકલેછે.

અનિજ—ભરતખંડની જમીનમાં લોહું અને ત્રાંખું મસ છે. આગલા વખતમાં ભરતખંડનું ગજવેલ કામ બહુ પંકાતું; બંગાળા અને મધ્ય પ્રાંતોમાંથી કોયલા નીકળેછે. ઘણેક ડોકાણેથી સૂરોપ્પાર જડે-છે. પંખબ અને રત્નપૂત સંસ્થાનોમાંથી મીઠું નીકળેછે; બુંદેલખંડ, પંજબ, અને બીજી જગ્યાઓમાં ઝોનું અને રત્ન છે. ભરતખંડના હીરા ઘણા પ્રખ્યાત છે, અને સિંહલદ્વીપ (લંકા) ની આસપાસના દરિયામાંથી મોતી નીકળેછે, તે આખી દુનિયામાં સર્વોત્તમ ગણાયછે.

ખેતીની નીપજ, વગેરે—ભરતખંડમાં અતિ ઉપયોગી અને સુંદર ઝાડ ઊગેછે. સાગ, સાલ, સીસમ, સૂખડ, વડ, કપાસ, ચંપો, આંબા, આંબલી, બાવળ, આવળ, શેતૂર (રેશ્મના કીડાના ઉપ-યોગનું), તાડ, નાળિયેરી, સોપારી, વાંસ, અને બીજાં અનેક જાતનાં ઝાડો એ દેશમાં થાયછે. મરી અને એળચીનાં ઝાડ પશ્ચિમ કાંઠે ઊગેછે. બીજા મસાલા અને તેજના તથા ઘણાંક ઉપયોગી વસાણાં હરકોઈ ડોકાણે થાયછે. ડુંગરોમાં ચા અને કાફી (ખૂન) ઊગેછે. સપાટ જમીનમાં કપાસ, તમાકુ, અરીણ, ગુજાન, શેરડી, ગળી, ભીંડી, રાઈ, તલ, અને બીજાં અનેક જાતના છોડથી ખેત-રોનાં ખેતરો ભરાઈ ગયેલાં જોવામાં આવેછે.

હિંદુસ્તાનના લોકનો મુખ્ય ખોરાક ઘઉં છે અને દક્ષિણના લોકનો બાજરી અને જુવાર છે. જંગાળમાં બહારના કેટલાક ભાગમાં, અને કાંઠાના નીચાણના પ્રાંતોમાં લોક ચોખ્ખા વધારે ખાય છે. ભરતખંડના કેટલાક ભાગમાં તો લોકો વાર તહેવારને દિવસેજ ચોખ્ખા ખાઈ શકે છે. દક્ષિણના કેટલાક ભાગમાં રાગી નામે હલકું ધાન્ય મળે છે. જવ ખાદ્યામાં ઝાઝા આવતા નથી. ઘણીક જાતનાં કઠોળ, કંદમૂળ, મેવા, શાક, વગેરે થાય છે.

પ્રકરણ ૩ જું.

ભરતખંડ કે હિંદના રાજ્યવિભાગ.

કૈમરે હિંદ એમણે ઠરાવેલા ગવર્નર જનરલનો અમલ આ મોટા મૂલકપર ચાલે છે. એને વાઇસરાય કે રાજ્યપ્રતિનિધિ પણ કહે છે. એને મદદ કરવાને બે કાઉન્સિલ એટલે મંત્રીમંડળીઓ ઠરાવી છે. એક એને અમલ કરવામાં મદદ કરે છે અને બીજી કાયદા કરવા લાગે છે.

ભરતખંડની રાજધાની કલકત્તા છે, પરંતુ ગવર્નર જનરલ વરસમાં કોઈ કોઈ વાર ફરવા જાય છે, અને બનાબામાં પંજાબમાં સિમલા નામે સ્થળમાં કે હિમાલય મધ્યે બીજા સ્થળમાં ઘણું કરીને રહે છે.

ગવર્નર જનરલના હાથ નીચે મુંબઈ અને મદ્રાસ હંસાકાના ગવર્નરો, પંજાબ, વાયવ્ય માંતો, તથા જંગાળના લેફ્ટનેન્ટ (એટલે સાહેકારી) ગવર્નરો, મૈસૂર, મધ્ય માંતો, અયોધ્યા, આસામ અને ખ્રિશ્ચિય બ્રહ્મદેશના મુખ્ય કમિશનરો, હૈદરાબાદ, મધ્ય હિંદુસ્તાન એજન્સિ, રજપુતાના, નેપાળ, ભરતખંડ માટેલાં બીજાં સંસ્થાનોનાં અને ભરતખંડની સીમાની બહારનાં ઘણાં રાજ્યો, જેવાં કે આફ્રિકામાંના આંઝિબાર, અરબસ્તાનમાંના મસ્કત, હરાન, બહરિસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન, તાતાર, તિબેટ, બ્રહ્મદેશ, શિઆમ, વગેરેના રે-

મિડટ કે પોલિટિકલ એજંટો છે. લંકા એટલાદ કરતાં ભરતખંડની આસપાસના બીજા એટલે ઉપર પણ ગવર્નર જનરલની મત્તા પહોંચેછે.

ભરતખંડનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧૫,૮૨,૧૨૦ ચોરસ મૈલ છે તથા ૨૫,૫૦,૦૦૦૦૦ માણુમની વસ્તી છે. એ ક્ષેત્રફળનો ૩૬ તથા વસ્તીનો ૬૬ ઇંગ્લેન્ડની મત્તા નીચે છે, અને બાકીનો દેશી રાજ્યઓના તાબામાં છે. એ દેશી રાજ્યઓમાંના ૧૫૩ રાજ્યઓને કેમરે ટિંદ તરફથી મનદ મળીછે; નેપાળ, ભૂતાન, અને મણિપુર ના તથા કેટલીક પહાડમાં વસનારી જાતોના રાજ્યઓ સ્વતંત્ર છે. બીજી ભરતખંડમાં પોર્તુગાલ અને ફ્રાન્સના તાબાનાં મંરથાનો ગવર્નર જનરલથી સ્વતંત્ર છે, પરંતુ તેમની જોડે તેને દોસ્તી છે.

આપણે મુંબઈ ઈલાકામાં વશીએ છીએ માટે મુંબઈથી શરૂ કરતાં ભરતખંડના જુદા જુદા પ્રાંતો અને મંરથાનોનો અનુક્રમ નીચે પ્રમાણે આપ્યોછે:—

- (૧) મુંબઈ ઈલાકો.
- (૨) મદ્રાસ ઈલાકો.
- (૩) મ્દૈસૂર અને કુર્ગનાં સંસ્થાનો.
- (૪) વરાહ સહિન હૈદરાબાદ સંસ્થાન.
- (૫) મધ્ય પ્રાંતો.
- (૬) મધ્યહિંદ એજન્ટિનાં સંસ્થાનો.
- (૭) રજપૂત સંસ્થાનો.
- (૮) પંજાબ પ્રાંત.
- (૯) બાયવ્ય પ્રાંતો.
- (૧૦) અયોધ્યા પ્રાંત.
- (૧૧) બંગાળા પ્રાંત.
- ૧૨) આસામનો મૂલક.
- (૧૩ નેપાળ, ભૂતાન, અને બીજાં સ્વતંત્ર પહાડી સંસ્થાનો.
- (૧૪) ભરતસંડ માદ્રિલાં પોર્તુગીસ અને ફ્રેંચ લોકનાં સંસ્થાનો.

ગવર્નર જનરલના અધિકાર તળેનો બ્રિટિશ પ્રલ્લેદશ વાસ્તવિક

રીતે ભરતખંડમાં નથી. એનું વર્ણન આગળ કરેલુંછે, માટે અહિં કયું નથી. ભરતખંડની આમુખામુના ખેટ ઉપર ગવર્નર જનરલની મત્તા પહોચેછે, તેમનું વર્ણન અહિં કયું નથી, કેમકે તેઓ ઝાઝા અગત્યના નથી, અને આગલા પ્રકરણમાં તેમને જણાવ્યાછે.

જેમ જેમ તમે આગળ વાંચતા જશો તેમ તેમ તમારા વાંચવામાં આવશે કે ઇંગ્રેજ મૂલક અને દેશી રાજ્યો એકમેક થઈ ગયાંછે; માટે ઉપર કહેલા ચૌદ વિભાગોમાંના ધણાખરામાં ઇંગ્રેજ મૂલક અને દેશી રાજ્યોનો સમાવેશ થાયછે. જેમકે મુંબઈ ઈલાકામાં કાઠીઆવાડનાં દેશી સંસ્થાનો તથા મદ્રાસ ઈલાકામાં ગવર્નર જનરલના તાબાનાં કેટલાંક દેશી રાજ્યો સમાયછે; અને પંજાબ પ્રાંતમાં કાશ્મીર અને લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરના તાબાનાં બીજાં સંસ્થાનો આવેછે. છેલ્લા બે વિભાગમાં જે સ્વતંત્ર સંસ્થાનો છે તેઓ ઇંગ્રેજનાં હોસ્ત અને ગળતીઆં છે. બાકી ગણેલા બારમાંના દરેક ભાગને માથે હકુમત કરનાર અધિકારી છે, તે તેનો જુદો વહીવટ કરેછે. એ અધિકારીની સંભાળ તથા મુદત્તા ઇંગ્રેજ મૂલક કે દેશી રાજ્યોના યોગ્ય વહીવટને માટે ગવર્નર જનરલને તે જવાબદાર છે.

મુંબઈ ઈલાકાનું વર્ણન પહેલા ભાગમાં છે.

મદ્રાસ ઈલાકો.

એ ઈલાકો ભરતખંડના દક્ષિણ ભાગમાં છે. ઉત્તર કાનડા અને ધારવાડ જિલ્લામાં મુંબઈ ઈલાકાને મદ્રાસ ઈલાકો અડેછે તથા મૈસૂર સંસ્થાનને તે લગભગ વીંટાએલોછે. મૈસૂરનું વર્ણન આગળ કરવામાં આવશે. તુંગભદ્રા અને કૃષ્ણાનદીઓ વડે ત્રિશ્કમના મૂલકથી એ ઈલાકો જુદો પડેલોછે; પરંતુ કૃષ્ણાનદીના નીચલા ભાગનો ઉત્તરે પૂર્વ ઘાટ અને દરિયા વચ્ચે બંગાળા ઈલાકાના ઓરિસ્સા (ઓદીઆ) પ્રાંત સુધી ગયેલો ઉત્તર સિરકાર નામે પ્રદેશ એ ઈલાકાનો છે.

એ ઈલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૩૯,૬૯૮ ચોરસ મેલ છે તથા ઉત્તરમાં ગંજામથી કન્યા-કુમારી સુધી અને કન્યાકુમારીથી ઉત્તર કાનડા સુધી એ ઈલાકાના કાંઠાની લંબાઈ ૧૭૦૦ મેલ છે. ઉપર કહેલું છે કે મલબાર પ્રાંત ઉપરથી પશ્ચિમ કિનારાનું નામ મલબાર કાંઠા પાડ્યું છે અને પૂર્વ કિનારા ઉપર આવેલા એક જૂના શહેરના નામ ઉપરથી તે કાંઠાના દક્ષિણ ભાગનું નામ કોરોમાંડલ કાંઠા પાડ્યું છે. આ લાંબા કાંઠા ઉપર ૧૪૪ બંદરો આવેલાં છે, પરંતુ મુંબઈ બંદર જેવું એકે સારું બંદર એમાં નથી. પૂર્વ કાંઠા ઉપર વિશાગપટ્ટણ, કોકણદ, મચ્છલીપટ્ટણ, મદ્રાસ, નેગાપટ્ટણ, અને તુતિકોરન એ મુખ્ય બંદરો છે; અને પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર મુખ્ય બંદર કોચિન, કાલિકટ, તલીચેરી, કાનાનુર, અને મંગલોર છે. મદ્રાસના પર્વતો વિષે ઉપર કહી ગયા છીએ. આપણે અગાડી કહી ગયા કે ઊંચા નીલગિરિ પર્વતમાં પૂર્વ ઘાટ પશ્ચિમ ઘાટને મળે છે, અને હિમાલયની દક્ષિણ ભરતખંડમાં ઊંચામાં ઊંચા પહાડ નીલગિરિ છે તે પાલની તથા બીજા પર્વતો સાથે જોડાઈ કન્યાકુમારી સુધી ગયેલા છે. મુખ્ય નદીઓ ગોદાવરી, કૃષ્ણા, પુનેર, પન્નાર, પ્લાર અને કાવેરી છે તેવિંચે અગાડી કહી ગયા છીએ. કાવેરી નદીના એક મુખને કોલેરન નદી કહે છે. એ સર્વ નદીનું પાણી ખેતરોમાં લે છે, નહિતો પૂર્વ કાંઠાપરનાં તળાવો અને સુકાં મેદાનો ઊજડ રહેત. નૈરત્ય કોણભણીથી આવી મુંબઈ ઈલાકામાં વરસાદ વરસે છે તે આ પૂર્વ કાંઠાપર તથા પશ્ચિમ ઘાટની પૂર્વના ઘણાખરા પ્રદેશમાં વરસે તો નથી. મદ્રાસ ઈલાકામાં વરસાદ મોટો અને થોડો વરસે છે, સપ્તેબર માસમાં શરૂ થાય છે, અને ઈશાન કોણમાંથી આવે છે.

દેશી રાજ્યાની વસ્તી બાદ કરતાં મદ્રાસ ઈલાકાની વસ્તી ૩, ૧૧, ૭૦, ૬૩૧ માણસની છે. ગંજામ અને ઉત્તરના પહાડી દેશોમાં ઉચી ભાષા, ત્યાંથી મદ્રાસ શહેર સુધી તલંગ, મદ્રાસ શહેરથી મલબાર કાંઠાપર કન્યાકુમારી સુધી તામિલ, કન્યાકુમારીથી દક્ષિણ કાનડા સુધી મલયાલયમ, અને દક્ષિણ કાનડા તથા ધારવાડ જિલ્લાની લગભગ બધારી પ્રાંતમાં કાનડી ભાષા બોલાય છે. ઈ. સ. ૧૬૩૯માં ઈંગ્લેન્ડે ક્રીસ્ટિયનિયન ધર્મને તેની આસપાસ વસ્તી વધીને હાલ એ ઈલાકાની રાજધાની મદ્રાસ શહેર બન્યું છે. એમાં હાલ ૪,૦૦,૦૦૦ લોક વસે છે. મદ્રાસથી મુંબઈ સુધી રેલવે છે, અને તેની શાખા ગુદાલુર કલયી બધારી સુધી જાય છે. વળી મદ્રાસથી તે કાલિકટ પાસે પશ્ચિમ કાંઠાપર બાઈપુર સુધી રેલવે જાય છે, અને તેની શાખાઓ મદ્રેસૂરથી બાંગ્લોર સુધી અને કાંઠાપર નેગાપટ્ટણ સુધી છે. ૩, ગળી, તલ, દીવેલી વગેરે, બૂન, ખાંડ, ડાંગર, અને ચામડાં એ ઈલાકામાંથી પ્રદેશ ખાતે ચડે છે. મુખ્યત્વે કરીને બધારીની આસપાસ ૩ પાકે છે, અને કાંઠા ઉપર ડાંગર પાકે છે. વૈનાદમાંથી અને બીજા પશ્ચિમ ઘાટ માંહેલા પહાડી પ્રદેશોમાંથી બૂનદાણા આવે છે. વળી એ ઈલાકામાંથી સૂતરાઉ કાપડ અને દોરડાં પરમૂલક ખાતે ચડે છે. પશ્ચિમ કાંઠેથી તેજના અને જુદી જુદી જાતનું ઈમારતી લાકડું આવે છે.

મદ્રાસ ઈલાકામાં નીચે લખેલા પ્રાંતો છે:—

(૧) ઉત્તર સિરકાર—એ પ્રાંત સને ૧૭૬૬ માં હૈદરાવાદના નિઝામે ઈંગ્લેન્ડ સરકારને આપ્યા. કૃષ્ણા નદીના મુખ આગળ મચ્છલીપટ્ટણ અને ગોદાવરી નદીને તીરે રાજમંદરી એ બે મુખ્ય નગરો એમાં છે.

(૨) કર્ણાટક—એનો વાયવ્ય ભાગ (બહારી અને કડપા) સને ૧૮૦૦ માં નિઝામે આપ્યો, અને સને ૧૮૩૮ માં કનૂલના નવાબ પાસેથી કનૂલ લઈ લીધું. સેલમ, મદુરા, તથા કોઈબટુર સિવાય કર્ણાટકનો બાકીનો ભાગ અફઝીનના નવાબ અને તાંજોરના રાજા પાસેથી મળ્યો. સેલમ અને મદુરા સને ૧૭૯૨ માં ટિપુ સુલતાન પાસેથી લીધા અને કોઈબટુર સને ૧૭૯૯ માં ટિપુ મુઆ પછી લીધું. કર્ણાટકમાં મદ્રાસથી ઊતરતું મોટામાં મોટું શહેર ત્રિચિનોપોલિ કાવેરી નદીને કાંઠે છે. પહેલાં ત્રિચિનોપોલિ નગરી હિંદુરાજ્યની રાજધાની હતી, અને કોંજેવરમ નગર (કાંચી) પણ હિંદુરાજ્યની રાજધાની હતું. પરંતુ કર્ણાટકમાં સર્વથી પ્રખ્યાત હિંદુરાજ્ય વિજયનગર હતું. બહારી પાસે તુંગભદ્રાના કાંઠાપર એ શહેરના તથા બીજાં મોટાં દેવળોનાં ખંડેરા હજી જોવામાં આવેછે.

(૩) મલબાર (વેનાદ અને દક્ષિણ કાનડા સહિત) સને ૧૭૯૯ માં ટિપુ પાસેથી લીધું. આ પ્રાંતોનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧,૪૦,૦૦૦ ચોરસ મેંત્ર છે. એમના વોસ કરતાં પણ વધારે જિલ્લા કરેલાછે. એ સિવાય મદ્રાસ સરકારના તાબા હેઠળ ૩૨,૦૦૦ ચોરસ મેલ જમીન દેશી રાજ્યોની છે, તેમાં ૨૬,૦૦,૦૦૦ લોક વસેછે.

દેશી રાજ્યો.

એ દેશી રાજ્યોમાં ત્રાવણકોર અને કોચિન મુખ્ય છે. આ બે રાજ્યો ભરતખંડના નેરત્ય કોણમાં છે. મલબાર અને ત્રાવણકોરની વચ્ચે કોચિન છે.

ત્રાવણકોર—એના ઉપર હિંદુ મહારાજનો અમલ છે, તેની રાજ્યગાદી ત્રિવાનદ્રમ છે. કાંઠા ઉપર એ દેશની જમીન નીચી છે તેમાં ડાંગર અને *સાગુચોખા થાયછે, અને ઊંચા ધાટના પ્રદેશમાં હામ હામ ફળ તથા તેજનાની વાડીઓ છે. એમાં પર્વતો છે તેમા ઘાટાં જમલો છે.

કોચિન—એ તાનું સસ્થાન પહાડી છે તેપર હિંદુરાજનો અમલ છે. કોચિન અને ત્રાવણકોર તથા મલબાર કાંઠાપરના બીજા પ્રાંતોમાં ઘણાં લાંબાં સરોવરો છે. પર્વત-માંથી વહેતી નદીઓ વડે એ સરોવર પાણીથી ભરાયલાં રહેછે. જમીનના સાંકડા ટેકરા વડે દરિયાથી એ સરોવર જુદાં પડેછે. એ સરોવરમાંથી દરિયામાં પાણી જવાનો માર્ગ થોડો છે. ઘણા મલ સૂધી એ સરોવરમાં વહાણ ચાલેછે.

મહેસૂર અને કુર્ગપ્રાંતો.

સને ૧૭૯૯ માં ટિપુસુલતાનની હાર થઈ ત્યારપછી એ રાજના વંશની પુત્ર સ્થાપના થઈ; પરંતુ કુર્ગ ઇંગ્રેજના તાબામાં છે, કેમકે ત્યાંના લિંગાયતરાજ પોતાની રૈયતપર જીલમ કરતો તેથી તેને સને ૧૮૩૪ માં પદ્મશ્રી કયો.

મહેસૂર—એ પ્રાંત કર્ણાટકનો ભાગ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૭,૦૦૦ ચોરસ મેલ, અને વસ્તી ૫૦,૫૦,૦૦૦ માણસની છે. એ પ્રાંત મુંબઈ ઈલાકાના ઉત્તર કાનડા અને મારવાડ જિલ્લાની લગોલગ આવેલોછે; નેરત્ય કોણમાં કુર્ગપ્રાંત વચ્ચેમાં આવેલોછે. બાકીની સ-

* સાગુ ચોખાને વાંશીઆ ચોખા પણ કહેછે—ગૂં ચાં.

રહુદ ઉપર મદ્રાસ ઈલાકા આવેલો છે. એ પ્રાંત પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઘાટ વચ્ચે ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, અને દક્ષિણે નીલગિરિ પર્વતથી ઘેરાયેલો છે. ઉત્તરમાં તુંગભદ્રા નદીની પાસે હરિહર કસ્બો એ ઉચ્ચ પ્રદેશનો છેક નીચાણનો ભાગ છે, અને દરિયાથી પુણા જેટલું ઊંચું છે તેટલો એ કસ્બો દરિયાથી ઊંચો છે. ઊંચા કુર્ગ એટલે ડૂંગરા વડે સર્વે ઠંડાણે એ પ્રદેશ ખંડિત થયેલો છે. એ ડૂંગરા કોઈ ઠંડાણે છટક છટક એકાંતે આવેલા છે ને કોઈ ઠંડાણે હારખંધ છે. એમાંના ઘણા પ્રખ્યાત પહાડનું નામ નંદીકુર્ગ છે. મહસૂરમાં મુખ્ય નદીઓ તુંગ અને ભદ્રા છે. પશ્ચિમ ઘાટમાં ઉત્પન્ન થઈ તેમનો સંગમ શિમોગા આગળ થાય છે. કાવેરી નદી પણ ઘાટમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેને મળનારો ઘણીક નદીઓનું પાણી ખેતી કરવામાં ખડું કામ આવે છે. પન્નાર, પલાર, અને પનેર એ ત્રણ નદીઓ મહસૂરની પૂર્વમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આગલા રાજ્યોએ બંધાવેલાં તળાવો તથા જૂનાં દેરાનાં ખેડેરોને માટે મહસૂરપ્રાંત પ્રખ્યાત છે. હાલ મહસૂરની રાજધાની મહેસૂર શહેર છે. બાર મેન્સને છેટે શેરિંગાપટમ નામે હેદર અને ટિપુની રાજધાની અને કિલ્લો છે, તે કાવેરી નદીમાંના ટાપુ ઉપર બાંધેલો છે. મહેસૂરની પૂર્વે બાંગલોર નામે મોટું શહેર છે, ત્યાં મુખ્ય કમિશનર રહે છે. એ પ્રાંતમાં મુખ્યત્વે કાનડી ભાષા બોલાય છે. એ પ્રાંતમાં નેરત્ય અને ઈશાન કોણમાંથી વરસાદ પુષ્કળ વરસે છે, અને સર્વે જાતની પદાશ સારી થાય છે. પશ્ચિમ ઘાટ પર જંગલો છે તેમાં સાગ, સીસમ, અને સૂખડનાં ઝાડો ઊગે છે. એજ ભાગમાંથી માપારી, નાળિયેર, તેજનો અને મેવો પરદેશ ખાતે પુષ્કળ ચઢે છે. પરંતુ એ પ્રાંતની મુખ્ય પદાશ ખૂન દાણાની છે. વળા ડાંગર, બીજી જાતનું ધાન્ય, અને ખાંડ પુષ્કળ થાય છે. રેશમ અને રેશમી કાપડ પરદેશ ખાતે પુષ્કળ ચઢે છે.

કુર્ગ-એ પ્રાંત નાનો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૮૩ ચોરસ મેલ અને વસ્તી ૧,૭૮,૩૦૨ માણસની છે. તેમાંના ૨૬,૦૦૦ કુર્ગના અસલ વતની છે. તેઓ પોતાની જુદી ભાષા બોલે છે. બાકીના લોકો હિંદુ અને મુસલમાન છે. તેઓ કાનડી ભાષા બોલે છે. એ પ્રાંત મહેસૂરની નેરત્ય કોણમાં છે. એમાં જંગલો અને પર્વતો ઘણા છે. એની ત્રણ બાજુએ પર્વતો અને એથી એટલે પૂર્વ બાજુએ ખડું ઘાટું જંગલ છે. એ પ્રાંતમાં એલચી, સૂખડ, સાગ, તુણુવૃક્ષ, વગેરે ઝાડ પુષ્કળ ઊગે છે. જે ઠંડાણે જંગલમાંથી ઝાડ કાપી નોખ્યાં છે ત્યાં ખૂન પુષ્કળ થાય છે; અને નીચી બીણામાં ડાંગર પાકે છે. જંગલનાં ઝાડ ઊપરાંત ઘાટના દાળ ઉપર વાંસ, જવાઈનાં બર અને બીજાં છાંડ ઊગે છે. એનું મુખ્ય શહેર મર્કારા છે.

એ પ્રમાણે મદ્રાસ ઈલાકામાં મુખ્ય પર્વતો પૂર્વ ઘાટ અને પશ્ચિમ ઘાટ છે. એ બંને નીલગિરિ પહાડમાં જોડાઈ ગયા છે.

મુખ્ય નદીઓ—ગોદાવરી, કૃષ્ણા, પનેર, પન્નાર, પલાર, અને કાવેરી છે.

મુખ્ય પ્રાંતો (૧) ઉત્તર સિરકાર, (૨) કર્ણાટક, (૩) મલબાર.

મુખ્ય શહેરો—મદ્રાસ, મચ્છલીપટ્ટણ, રાજમંદરી, ત્રિચિનોપોલિ, કાંજિવરમ, અર્કાટ, વગેરે.

એ ઇલાકાના તામાનાં મુખ્ય દેશી રાજ્યો ત્રાવણકોર અને કોચિન છે.

ગવર્નર જનરલના અધિકાર નીચે મ્દેસર, કુર્મ, હૈદરાબાદ અને વરાડનાં દેશી મંરથાનો છે; તેમાંનાં પહેલાં બેનું વર્ણન ઉપર કર્યુંછે, ને બીજાં બેનું હેડિંગ લખીએ છીએ.

હૈદરાબાદ અને વરાડ.

હૈદરાબાદનો હકિમ નિઝામ કોટવાયછ. એણે હાલ વરાડ પ્રાંત ઇંગ્લેન્ડ મરકારને મોંપ્યોછ. એની મુખ્ય નદીઓ દક્ષિણના હિવાલમાં લખાઈછે. એનાં મુખ્ય નગરો, હૈદરાબાદ, ઔરંગાબાદ, દોલતાબાદ, જાલના, બેદર, વગેરે છે.

સને ૧૮૫૩ માં નિઝામ વરાડ પ્રાંત ઈંગ્લેન્ડને એવી શરતે આપ્યા કે તેના રાજ્યના રક્ષણ અર્થે ઈંગ્લેન્ડ લશ્કર તે રાજ્યમાં રહે. વરાડ પ્રાંત આ સંસ્થાનોના ઉત્તર ભાગ છે. ઉત્તરે અને ઈશાન કોણમાં મધ્ય પ્રાંત, પૂર્વ અને દક્ષિણે મદ્રાસ ઇલાકો, અને પશ્ચિમે મુંબઈ ઇલાકાના ધારવાડ, કલાદગી, મેલાપુર, અહમદનગર, નાશિક, અને ખાનદેરા જિલ્લાઓની લગભગ એ પ્રાંતો છે. વરાડ પ્રાંત બાદ કરતાં હૈદરાબાદ એટલે નિઝામના મૂલકનું ક્ષેત્રજળ ૭૧,૭૭૧ ચોરસ મેલ અને વસ્તી ૯૮,૪૫,૫૨૪ માણસની છે.

મુખ્ય નદીઓ—ગાદાવરી મુંબઈ ઇલાકામાં નાશિક પાસે ઉત્પન્ન થઈ વાયવ્ય કોણથી અગ્નિ કોણમાં વહેછે. દક્ષિણમાંથી આવેલા મંજરા નદી એને મળેછે. ધનગંગા અને વરધા ગાદાવરીને મળનારી નદીઓ છે તે એ પ્રાંતની ઉત્તર સીમા છે. કૃષ્ણા અને તેને મળનારી તુંગભદ્રા એનો દક્ષિણ સીમા છે. ભીમા નદી પણ રેંચુરની ઉત્તરે કૃષ્ણાને મળેછે.

મુખ્ય શહેરો—હૈદરાબાદ એ નિઝામની રાજધાની કૃષ્ણાને મળનારી મૂશી નદીના કાંઠાપર છે. એ શહેરનો પાસે ગોળકુડાનાં ખંડેરો છે. તે આગળના ગોળકુડાના રાજ્યની રાજધાની હતી. પર્વતમાં કેાતરી કાઢેલાં દહેરાંને માટે ઈલારા પ્રખ્યાત છે. ઔરંગાબાદ, દોલતાબાદ, (દેવગઢ) નો કિલ્લો; ઉત્તરમાં જાલના, ત્યાંનાં રેશમી કાપડ અને મંજરા નદીપર બેદર છે ત્યાંનાં સેના રૂપાની કારીગરીવાળાં પીતળનાં વાસણ વખણાયછે. ચાલુક્ય વંશના રાજાઓની રાજધાની કલ્યાણ નગર બેદરની પાસે હુંતું એવું ધારવામાં આવ્યુંછે. હૈદરાબાદની પૂર્વે વારંગૂલ છે તે તૈલંગણની રાજધાની હતી એવું કહેવાયછે. એ રાજ્યમાં મુખ્યત્વે ઉત્તરમાં મરાઠી, પૂર્વ અને દક્ષિણમાં તલગૂ અને કાનડી ભાષા બોલાયછે. એ રાજ્યમાં ઘણાં તળાવો ખાંધેલાંછે. પાણી પાવાથી જમીનમાં પાક સારો થાયછે. વરધા નદીની પાસે ઈશાન કોણમાં કોમલા નીકળેછે. હૈદરાબાદથી ગલખરગાની નજીક સૂષી હાલમાં રેલવે ખાંધીછે. એ સડક મુંબઈથી મદ્રાસ સૂષી ખાંધેલી રેલવેને મળખરગા આગળ મળેછે.

હૈદરાબાદના ઈંગ્રેજ રેસિડેન્ટના ઉપરીપણા નીચે એક ઈંગ્રેજ અધિકારી વરાડ પ્રાંત ઉપર અમલ કરે છે. એ પ્રાંતનું એકંદર ક્ષેત્રફળ ૧૭,૭૧૧ ચોરસ મૈલ, અને વસ્તી ૨૬,૭૨,૬૭૩ માણસની છે, તે મરાઠી ભાષા બોલે છે. એ પ્રાંતની ઉત્તરે તાપી નદી છે; એની અને મધ્ય પ્રાંતની સીમા ઉપર વરધા નદી છે અને દક્ષિણે એની અને નિઝામના મૂલકની સીમા ઉપર પેનગંગા નદી છે. એ ઉત્તર ભણીના સાતપૂડા પર્વત અને દક્ષિણના અન્નંટા તથા બીજા પર્વતોની વચ્ચે પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલા એ પહોળી રસાળ પ્રદેશ છે. એ પ્રદેશનું અસલ નામ પેનયાટ છે, અને ઉચ્ચ પ્રદેશ અને અન્નંટા પર્વતોના ડુંગરોનું નામ બાળયાટ છે. તાપીને મળનારી પૂર્ણા નદી તથા ઉત્તર દક્ષિણ ડુંગરોમાંથી પૂર્ણામાં વહેતા ઘણા વહેણાઓથી એ પ્રદેશને પાણી પૂરું પડે છે. એ પ્રદેશની ભૂમિ કાળી રસાળ છે અને રૂ તથા બીજા પાક સારો થાય છે. મુંબઈથી નાગપુર સુધીની રેલવે એ પ્રદેશમાં થઈને જાય છે. એની બે શાખાઓમાંની એક ખંગાઉ અને બીજી ઉમરાવતી નામે શહેર સુધી છે. એ બંને શહેર રૂના વેપારનાં મથક છે. ઉત્તરે અલિયપુર, દક્ષિણે કરિંગા, અને નંદ્ય તથા રેલવે ઉપર અકોલા અને શીઆગમ એ મોટાં શહેરો છે. વરાડનું રૂ મુંબઈ આવે છે. એતીની નીચળ સિવાય પશ્ચિમમાં બળદાના જિલ્લામાં હુણાર નામે ખારા પાણીનું સરોવર છે, અને પૂર્વમાં ધુન જિલ્લામાં કાયલાની ખાણ છે.

મધ્યપ્રાંતો.

એમની ઉત્તરે હુંદેલ ખંડ અને વાયવ્ય પ્રાંતો, પશ્ચિમે ભોજાળ, ઇંદોર, અને બીજાં દેશી રાજ્યો, તથા આનંદેશ, દક્ષિણે વરાડ અને નિઝામનું રાજ્ય, અને પૂર્વે મદ્રાસ ઇલાકો, અને બંગાળા પ્રાંત છે.

મધ્ય પ્રાંતોનું ક્ષેત્રફળ ૧,૧૩,૨૭૮ ચોરસ મૈલ છે, તેમાંની ૮૪,૪૪૫ મૈલ ભૂ-મિ ઈર્થજનસરકારની છે અને બાકીની પંદર ગોંડ તથા ૨૦૫૦૦ ઠાકોરોને તાબે છે. એ ઠાકોરો મુખ્ય ક્રમશઃનરના તાબા હેઠળ છે. એમાં ૯૨,૫૦,૦૦૦ માણસ વસે છે, તેમાંની ૨૦,૦૦,૦૦૦ કરતાં વધારે ગોંડ, ભીલ, કોળી, અને બીજા ડુંગરામાં વસનારી જાતિઓ છે. આખી વસ્તીમાંના ૧૦,૫૦,૦૦૦ લોક ઉપર કહેલાં પંદર સંસ્થાનોમાં રહે છે. મધ્ય પ્રાંતોના સર્વથી ઉત્તરના ભાગમાં સાગર અને દમોહ જિલ્લા છે. તેઓ વિંધ્યા પર્વતના ઉત્તર ઢાળપર છે, તે માટે વાસ્તવિક રીતે તેઓ હિંદુસ્તાન માંહેલા પ્રાચીન માળવાનો ભાગ છે. પરંતુ એ પ્રાંતોના મોટામાં મોટો ભાગ દક્ષિણ એટલે વિંધ્યાની દક્ષિણમાં છે, અને રામાયણમાં કહેલા ગોંડવાનાનો ઘણાખરો ભાગ એમાં આવેલો છે. દક્ષિણમાં અને સાગર તથા દમોહ જિલ્લાઓમાં નર્મદા નદીની કળદ્રૂપ ખીણ છે. એ ખીણ આશરે ૩૦ મૈલ પહોળી છે, અને વિંધ્યા તથા સાતપૂડા પર્વતની વચ્ચે પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલી છે. એ ખીણમાં જબલપુર, નરસિંહપુર, હરિંગાબાદ પ્રાંતો તથા નેમારનો થોડો મૂલક છે. નેમારનો ખાન્નીનો ભાગ તાપીને કાંઠે આવેલો છે. નર્મદાની ખીણની દક્ષિણે સાતપૂડા પર્વત છે. પૂર્વ

* જબલપુર આગળ પ્રસિદ્ધ આરસના ડુંગરો છે તેમાંથી નર્મદા નદી વહે છે. એ શહેરમાં કાંશીઆ ઠગ લોકને પકડી આણી કુટુંબસહિત રાખ્યા છે તે તેઓ કને ઉધમ કરાવે છે. ગૂના

છેરે સાતપૂડા પર્વતની પહોળાઈ ૧૦૦ મૈલ છે. એ પર્વત ઉત્તરમાં અમરકંટકના ઊંચા-
ણની પવિત્ર ભૂમિથી તે દક્ષિણમાં બાળઘાટ સુધી પ્રસરેલાં છે. અમરકંટક આગળ નર્મદા-
નું મૂળ છે, પરંતુ પશ્ચિમમાં એ પર્વતો વધારે સાંકડા થતા જાય છે. સાતપૂડાની બેઉ બા-
જુએ શાખાઓ ઘણી છે, જેવા કે મહાદેવ અને પંચમરી ડુંગરા અને નર્મદાની ભણી અને
વરાડની સીમા ઉપર ચીકલડા ડુંગરા, મંડલા, બાલઘાટ, રકોની, કોહિન્દવાડા, તથા બૈતૂલ
જિલ્લાઓ સાતપૂડાના લાંબા ઢાળ અને વિશાળ ઊંચા પ્રદેશના બનેલાં છે. બૈતૂલ પ્રાંતના
ડુંગરોમાં તાપી નદીનું મૂળ છે. એ નદી નર્મદાની દક્ષિણે વહે છે. જે સ્થળે સાતપૂડા પર્વ-
ત મધ્ય પ્રાંતમાં થઈ ખાનદેશ સુધી ગયેલાં છે તે સ્થળ આગળ આશીરગઢમાં પ્રખ્યાત ડૂ-
ંગરી કિલ્લા છે તેને મુગલાઈ રાજ્યમાં ‘દક્ષિણની ભાગોળ’ કહેતા. આશીરગઢ આગળ સા-
તપૂડા પર્વત નીચા છે અને મુંબઈથી અલાહબાદ તથા કલકત્તા સુધીની રેલવે તેમને આ-
ળંગે છે. સાતપૂડા પર્વતની દક્ષિણે વર્ધા અને વૈનગંગાની ખીણોથી થયેલું નાગપુરનું મોટું
મેદાન છે તેમાં નાગપુર, વર્ધા, બેંગેરા, અને ચંદા જિલ્લાઓ આવેલાં છે. વર્ધા અને વૈન-
ગંગા નદીઓ સાતપૂડા પર્વતમાંથી વહે છે અને વર્ધા નદી મધ્ય પ્રાંતની સીમા ઉપર છે તે-
ની પેલીમર વરાડ અને નિઝામનું રાજ્ય છે. વૈન ગંગા નદી ચંદાની દક્ષિણે વર્ધાને મળે છે
અને પ્રાણહિતા નામે એ બે નદીઓનું એકત્વ થયેલું જળ થોડું દૂર જઈ સિરૌચા સમીપ
ગોદાવરીમાં ભળે છે. નાગપુરના પ્રદેશની પૂર્વે સાતપૂડામાંથી નીકળેલા ડુંગરાંવરે એનાથી
જુદો પડેલો છત્તીસગઢ (એના છત્રીસ વિભાગ છે) નામે પ્રાંત છે તેના રાયપુર અને વિલાસ-
પુર એવા બે જિલ્લા ક્યાં છે. છત્તીસગઢ પ્રાંત મહા નદીની ખીણનો ભાગ છે, અને ખસ્તરની
વચ્ચે જે પહાડ છે તેમાંથી એ નદી નીકળે છે. એ દક્ષિણ ભણીનો મૂલક વગડાઉં અને દેશી
રાજના તાખામાં છે. છત્તીસગઢ પ્રાંતની પૂર્વે સંબલપુર મૂલક છે. સાતપૂડામાંથી નીકળેલા
કેટલાક કૂટાઓ એ બેની વચ્ચે છે. બંગાળા ઇલાકાના છોટા નાગપુર પ્રાંત એની ઉત્તરે છે,
મહાનદી છત્તીસગઢ પ્રાંતમાં થઈને સંબલપુરમાં વહે છે, અને ત્યાંથી બંગાળા ઇલાકાના આ-
દીઆ પ્રાંતમાં પસે છે. સંબલપુરની પૂર્વે, પશ્ચિમે, અને દક્ષિણે ઉપર કહેલાં પંદરમાંનાં
ઘણાંખરાં રાજ્યો છે. તેમાંનું એક રાજ્ય ખસ્તર છે તે અને બીજાં જંગલી હાલતમાં છે,
તથા ડુંગરા અને વનથી ભરેલાં છે. પરંતુ અમના વિષે જાણવામાં થોડું આવેલું છે.
મદ્રાસ ઇલાકામાં પેઠા પહેલાં ગોદાવરીના કાંઠાપર ખસ્તરની દક્ષિણે સારી ભૂમિનો સાંકડો
કંકડો છે.

એ પ્રમાણે મધ્યપ્રાંતમાં ઉત્તરથી તે દક્ષિણ અને અગ્નિકોણ ભણી
પ્રથમ સાગર અને દમોહનો ઝંચો મૂલક છે. પછી નર્મદાનો પ્રદેશ, પછી
સાતપૂડાનો ઝંચો મૂલક; ત્યારપછી નાગપુર, છત્તીસગઢ, અને સંબલપુ-
રના વધારે વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ, અને છેલ્લે મદ્રાસ ઇલાકાની તથા નિઝા-
મના રાજ્યની મરહદ ઉપર ગોદાવરી વહે છે ત્યાં ડુંગરા અને જંગલ છે.

સાતપૂડાના ઢાળમાં અને તેમની પૂર્વે અને દક્ષિણે મધ્ય પ્રાંતના બીજા ઘણા ભાગોમાં
જંગલ છે; એમાંનાં કોઈ કોઈ વનોમાં સાગ, શાલ, મહુડાં, અને બીજાં ઉપયોગી ઝાડો જી-
ગે છે. પરંતુ વરાડ જેવા ખેડાયેલા મૂલકમાં ઘણાંમૂલ સૂધી ભાગ્યે જાડ જવામાં આવે છે.

સાતપૂડા પર્વત ઉપર અને તેની ઉત્તરે ડોંગી જાતના ઘઉં અને બાજરી થાયછે. વિશેષ કરીને નર્મદાની ખીણ ઘઉં તથા રૂ, શેરડી અને બીજા પાકને માટે પ્રખ્યાત છે. પરંતુ વર્ષા નદીને કાંઠે આવેલા પ્રદેશોમાં સૌથી સરસ રૂ થાયછે. હિંગણુધાટ શહેરમાં એ રૂનો વેપાર ચાલેછે તેપરથી એને હિંગણુધાટરૂં રૂ કહેછે. વર્ષાના પ્રદેશમાં ઘઉં અને જુવાર પણ પાકેછે. સાતપૂડાની દક્ષિણ અને પૂર્વે નાગપુર, છત્તીસગઢ, અને સંબલપુર પ્રાંતોમાં મુખ્ય પાક ચાખા છે, પરંતુ સાતપૂડાની સમીપ છત્તીસગઢની ડોંગી ભૂમિમાં ઘઉં વાયછે. દરેક સ્થળે થોડોક તમાકુ પણ થાયછે; વળી સાતપૂડા પર્વત ઉપર થોડું અડીણ અને તેની દક્ષિણના પ્રદેશમાં તલ, દીવેલી, વગેરે થાયછે. મધ્ય પ્રાંતમાં કેટલીક કેાચલાની અને લોઢાની ખાણો છે તેમાંની ઘણીજ અગત્યની ચંદાની સમીપ છે. એ પ્રાંતમાં વળી બે રેલવેની સડકો છે. એક મુંબઈથી નીકળી આશીરગઢ તથા જબલપુર થઈ નર્મદાના પ્રદેશમાં ચઈને અલાહાબાદ અને કલકત્તા સુધી જાયછે, અને વરાડની સડક ભોસાવળથી છેક નાગપુર સુધી જાયછે. વળી આશીરગઢની ઉત્તરે ખંડવાથી ઈંદોર સુધી બીજી સડક બંધાયછે. એ પ્રાંતોના ઘણાખરો વેપાર મુંબઈ જોડે છે. રૂ, અનાજ, તલ, દીવેલી વગેરે, દેશી કાપડ, ચામડાં, ઘી, ને તેલને બદલે મુંબઈથી મીડું, ઈંચીજ કાપડ, લોઢાનો સામાન, નાણિયર, વગેરે એ દેશમાં આવેછે. ખાંડ, તમાકુ, દોર અને ઘેટાંના બદલામાં એ પ્રાંતોમાંથી ભરતખંડના બીજા ભાગોમાં ધાતુ, લાખ, રંગ, વગેરે મોકલવામાં આવેછે. એ પ્રાંતોમાં સઘળે સ્થળે લોકો વણવાનો ધંધો કરેછે, પરંતુ કંઈ વખાણવા જોય કસબ તેમને આવડતો નથી. માત્ર બરાનપુરનો કસબી વણાટ અને નાગપુર તથા બંદોરાનું ભરતકામ અને ઘેટી જોડા વખણાયછે.

મધ્ય પ્રાંતોની રાજધાની નાગપુર છે તેની સમીપ સિતાબલદીનો ડુંગરી કિલો છે. નાગપુરથી ૧૨ મૈલને અંતરે કામ્પરી છે તેમાં લક્ષ્કરની છાવણી છે. ઉત્તરમાં સાગર અને જબલપુર, પૂર્વમાં રાયપુર (છત્તીસગઢમાં), અને દક્ષિણે ચંદા એ મોટાં શહેરો છે. પહેલાં ચંદા એ ગોંડ રાજની રાજધાની ચંદામાં હતી. આશીરગઢની સમીપ બરાનપુર નામે પ્રખ્યાત મુસલમાની શહેર છે.

ગોંડ લોકને પોતાની જુદી ભાષા છે; પરંતુ હિંદુઓએ એટલે આર્યોએ વશી તેમને ધીમે ધીમે ડુંગરા અને જંગલોમાં કહાડી મૂક્યા તેથી કરીને મધ્ય પ્રાંતોમાં હાલમાં મુખ્ય ભાષા હિંદી છે. વિંધ્યા અને નર્મદાની ખીણના પ્રદેશોમાં હિંદી બોલાયછે અને નેમાર અને છત્તીસગઢમાં હિંદીને મળતી બોલીઓ બોલાયછે. નેરૂત્ય કોણમાં વગડ પ્રાંતની સરહદથી તે નાગપુર અને ચંદા સુધી મરાઠી ભાષા બોલાયછે. ચંદાની દક્ષિણે તથા ગોદાવરીના પ્રદેશોમાં તૈલંગણુનો જૂનો વિભાગ છે તેમાં તલગૂ કે તૈલંગી ભાષા બોલાયછે. છેલ્લે સંબલપુરમાં અને છોટા નાગપુર તથા આઢીઆની સમીપ એ પ્રાંતના ઈશાન કોણમાં ઉર્ધ્વા ભાષા બોલાયછે. અસલના વખતમાં ગોંડ રાજ્યો મુગલ પાદશાહી ધણું કરીને સ્વતંત્ર હતા, અને સને ૧૭૩૭ માં રાધોજી ભોંસલેની સરદારી નીચે મગાડા આવ્યા ત્યાંસુધી જતાયલા નહોતા. પ્રથમ ભોંસલાનું રાજ્ય સાઈ હતું, પરંતુ ધીમે ધીમે દેશ

પર નહારો અમલ થયો અને પીઠારાઓ લૂંટવા લાગ્યા. સને ૧૮૦૩ માં નાગપુરનો ભોંસલા રાજા ઈંગ્રેજ સામે લડવામાં હાર્યો તેથી તેણે તેમને કટક (બંગાળામાં), સંબલપુર, અને વરાડપ્રાંત આપી દીધા, અને સને ૧૮૧૮ માં તેણે ફરી લડાઈ કરી સાગર અને નર્મદાના પ્રદેશો આપ્યા. સને ૧૮૫૩ માં છેલ્લા રાજાના મરણ પછી બાકીનો મૂલક ઈંગ્રેજને હાથ આવ્યો. દરિયાથી દૂર હોવાને લીધે મુંબઈ કરતાં મધ્ય પ્રાંતોમાં તાપ વધારે પડે છે, પરંતુ સાતપૂડાના ડુંગરો ઉપર ઓછા છે. વરસાદ મસ વરસે છે અને આપણા દેશની પેઠે ત્યાં પણ નૈરત્ય કાણમાંથી વરસે છે.

મધ્યહિંદ એજન્સિ.

એ એજન્સિના બે મોટા ભાગ છે; એક ભાગમાં ગ્વાલિયરનું રાજ્ય, ને પ્રાચીન માલવાનો ઘણો સરો ભાગ છે, અને બીજામાં ચુંદે-લલ્લંડમાહિલાં દેશી રાજ્યો, અને રેવાનું મોટું રાજ્ય છે. આ બે ભાગોની વચ્ચે વાયવ્ય પ્રાંતોની એક ઝાંકડી પડી આવેલી છે. મધ્ય પ્રાંતોનો ઔથી ઉત્તરનો સાગર મૂલક છે તેને એ પડી મળે છે.

૧. ગ્વાલિયર અને માલવા.

ગ્વાલિયરનું રાજ અને માળવા ઉત્તરે વાયવ્ય પ્રાંતોની અને પશ્ચિમે રજપૂત સંસ્થાનોની અને મુંબઈ ઈલાકાની લગાલગ છે; દક્ષિણે એમની અને ખાનદેશની વચ્ચે સાતપૂડા પર્વત છે, અને તેમની અને મધ્ય પ્રાંતોની વચ્ચે નર્મદા નદી છે. નર્મદાની ખીણની ઉત્તરના પ્રદેશમાં વિંધ્યા પર્વત આવેલા છે, અને વિંધ્યાથી વાયવ્ય પ્રાંતોમાં જમના નદીની ખીણ સૂધી જમીનનો ઢાળ છે. એ ભાગમાં ચંબલ, સિંધુ, અને બેટવા નદીઓ છે; અને તેમની શાખાઓ એ દેશમાં થઈ જમનાને મળે છે. દેશ રસાળ છે, તોપણ અહિં તહિં ઘાડાં જંગલો છે. દક્ષિણે સાતપૂડા અને નેમર તરફ હોલકરના તાબાના પહાડી પ્રદેશોમાં પીઠારા અને ભીલલોકો આગલા વખતમાં બહુ ઉપદ્રવ કરતા, તોપણ હાલમાં રાજ્યવ્યવસ્થા સારી છે. જુદી જુદી જાતના રાજાઓના તાબામાં એ મૂલક છે. સિંધિઆ, હોલકર, અને ભોપાળ એ ત્રણ મોટાં રાજ્યો છે. એ રાજ્યનો મૂલક સેજલેજ થઈ ગયેલો છે, પરંતુ ઉત્તરનો ભાગ અથવા ગ્વાલિયરનો મૂલક સિંધિઆ અને તેના મોકાસદારોને તાબે છે; બીજી દક્ષિણના ભાગમાં અથવા માળવામાં સિંધિઆના રાજાને કેટલોક ભાગ, હોલકર અને ભોપાળનાં વિસ્તારવાળાં રાજ્યો, એ ત્રણ મોટાં રાજ્યોના કેટલાક મોકાસદાર, અને દેવાસ, ધાર, રતલામ, જવડા, જબૂવા, અક્ષીરાયપુર, વગેરે એમનાથી સ્વતંત્ર રાજાઓનાં ઘણાં રાજ્યો છે. સિંધિઆ અને હોલકર પેશ્વાના સરદારોના વંશના મરાઠા છે; ભોપાળની બેગમ મુસલમાની છે. સને ૧૮૦૪ થી સિંધિઆની રાજધાની ગ્વાલિયરમાં છે. એ કિલ્લાની તળેટીએ જૂનું શહેર છે. એની પાસે લશ્કર નામે નવું શહેર વસ્યું છે. ગ્વાલિયર પાસે મેરાર નામે ઈંગ્રેજ શહેર છે. ભોપાળની બેગમની રાજધાની ભોપાળનગર દક્ષિણમાં છે, અને હોલકરની રાજધાની ઈંદોર પણ દક્ષિણમાં છે. ઈંદોરની દક્ષિણે ૧૨ મૈલને અંતરે મૈદો નામે ઈંગ્રેજ છાવણી છે તેમાં મું-

બધ ઇલાકાના લશ્કરનો ફેટલોક લાગ રહેછે. સિંધિઆના રાજમાં ઈંદોરની ઉતરે ઉજ્જણ નગરી પ્રાચીન માળવાની પ્રસિદ્ધ રાજધાની છે. માળવામાં ઘઉં અને તમાકુ સરસ થાયછે; ત્યાં અડીણ થાયછે તેનો ઘણો લાગ મુંબઈ આવેછે. શેરડી, રૂ, અને જુદીજુદી જાતનાં ધાન્ય પુષ્કળ પાડેછે. મધ્ય પ્રાંતમાં ખંડવાથી ઈંદોર સૂધી રેલવે બાંધી છે, અને ઉતરે નીમચ સૂધી એ સડક વધારી છે. નીમચ શહેરમાં ઈંચેજી લશ્કર રહેછે. આગ્રાથી ગ્વાલિયર સૂધી બીજી સડક બંધાઈ છે.

૨. બુંદેલખંડ અને રેવા.

એ એનજિસના બીજી લાગમાં બુંદેલખંડ માંહેલાં દેશી રાજ્યા અને વાઘેલા રજપૂત રાજ્યોનાં રેવા સંસ્થાન છે. એની આસપાસ વાયવ્ય પ્રાંતો, બંગાળા પ્રાંત, અને મધ્ય પ્રાંતો આવેલાછે. બુંદેલખંડમાં મુખ્ય સંસ્થાનો બેટવા નદી પાસે અચા અથવા તેહરી અને પત્રા, હીરા અને બીજી અમૂલ્ય ખનિજોને માટે પ્રખ્યાત છે. દક્ષિણમાં હેરાબાદ પાસે ગોલકોંડાની જૂની રાજધાનીમાં પત્રા શહેરના હીરા વેચાતા. રેવાનું વિસ્તીર્ણ રાજ બુંદેલખંડની પૂર્વે છે. તેની વચ્ચેવચ્ચ થઈને ક્રેમોર હૂંગરા જાયછે. એ હૂંગરા વિંધ્યાપર્વતની શાખા છે. એ હૂંગરોની દક્ષિણે ગંગાતટને મળનારી શાણ નદી વહેછે. દક્ષિણમાં નર્મદાનદી અમરકંટકના ડોંચા પ્રદેશમાંથી ઊતરી રેવાના થોડાક ભાગમાં થઈ વહેછે. બુંદેલખંડ અને રેવા પહાડી છે અને તેમાં દક્ષિણે મોટાં જંગલો છે, પરંતુ જે જગ્યાએ પાણી છે તે જગ્યા રસાળ છે. જબલપુરથી અલાહાબાદ સૂધીની રેલવે એમાં થઈને જાયછે. એ એનજિસનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૮૩,૬૦૦ ચોરસ મેલ અને વસ્તી ૭૬,૭૦,૦૦૦ માણસની છે.

ગ્વાલિયર, ઈંદોર, ભોપાળ, અને રેવા એ ચાર મોટાં મંસ્થાન ત્રિવાય બીજી દરજ્જાનાં ૨૩ મંસ્થાનો અને તેથી પણ નાનાં ૪૪ મંસ્થાનો છે. એ મંસ્થાન પર દેખરેખ રાખવા માટે ઈંદોરમાં ગવર્નર જનરલનો એજન્ટ રહેછે અને મોટાં મંસ્થાનોમાં આસિસ્ટન્ટ એજન્ટો રહેછે.

રજપૂત સંસ્થાનો.

એ મોટો ચોરસ મુલક છે. એની ઉતરે સતલજ, દક્ષિણે ગૂજરાત, પશ્ચિમે સિંધ, અને પૂર્વે આગ્રા, ગ્વાલિયર, અને ઈંદોર મંસ્થાનો છે. એમાં ૧૮ દેશી મંસ્થાનો છે. તેઓ અજમેર અને મૈથૂરવાડાના નાના ઇંચેજી મુલકની આસપાસ જયાબંધ છે. એ દેશી મંસ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે:—

રજપૂત સંસ્થાનો.

૧ મેવાડ (અથવા ઉદેપુર).

૩ જેપુર.

૨ મારવાડ (અથવા જોધપુર).

૪ બુંદી.

૫ વિકાનેર.	૧૧ શિરોહી.
૬ કોટા.	૧૨ ડુંગરપુર.
૭ કિરાંલી.	૧૩ વાંસવાડા.
૮ કિશનગઢ.	૧૪ પ્રતાપગઢ.
૯ જસલમેર.	૧૫ જાલાવાડ.
૧૦ અલવડ.	

જાટ સંસ્થાન.

૧૬ મરતપુર.	૧૭ ધોઝપુર.
------------	------------

મુસલમાની સંસ્થાન.

૧૮ ટૉંક.

એ અઢાર સંસ્થાનોનું ક્ષેત્રફળ ૧,૨૬,૭૫૦ ચારસ મૈલ અને વસ્તી ૧,૦૨,૬૮,૩૬૨ છે. ગવર્નર જનરલનો એજન્ટ એ સર્વેયર દેખરેખ રાખે છે. તે શિરોહીમાં આશુ પર્વતપર રહે છે. હિંદુલોકો એ પર્વતને પવિત્ર ધામ માને છે. હાલમાં એ પર્વતસૂધી રેલવે બંધાઈ છે. મુંબઈ ઈલાકામાં પાલણપુર એજન્સીની સરહદ સમીપ અરવલી પર્વતના નૈઋત્ય કોણમાં એ પર્વત છે. અરવલી પર્વત ૨૪ પૂત સંસ્થાનોના બે ભાગ કરે છે; જે ભાગ એ પર્વતની વાયવ્ય કોણમાં છે, અને જે ભાગ અગ્નિકોણમાં છે. એ પર્વતના પશ્ચિમ ભાગમાં જાણવા લાયક નદી માત્ર લૂણી છે; તે મારવાડ (અથવા જોધપુર) ના થોડાક ભાગમાં વહી કરછના રણમાં પડે છે. મારવાડના થોડાક ભાગ જસલમેર, વિકાનેર, અને શીકાવતીના સંઘના ભાગ સુધી લૂણીની પશ્ચિમના બધા પ્રદેશ વિશાળ રેતીનું અર્ધ રણ છે. એના એક ભાગને થર અથવા મોઢું રણ કહે છે. એમાં કોઈ ક્ષયે ખેતી થાય છે. પાણી જીવને બદલે રેતીવાળી જમીનમાં સમાઈ જાય છે, તેથી થોડા વરસાદથી કામ પૂરું પડે છે. જ્યારે વરસાદ વરસે છે ત્યારે લોકો ઊંઠવતી રેતીના ટેકરા ખેડે છે, અને બી જમીનમાં છંક ઊંઠાં રોપે છે; રણમાં ઘાસ મસ ઊગે છે તે ખાઈને પુષ્કળ દોર, ઊંઠ તે મેઢાં ઊછરે છે. મારવાડ અને વિકાનેર, એ પશુને માટે પ્રખ્યાત છે. વળી એ રણમાં જંગલી ગધેડાં અને બીજાં વિચિત્ર પ્રાણીઓ તથા જંગલી જનાવરો ઘણાં વસે છે. પાણીનાં ઢોરોથી લોકોને ઘણું દ્રવ્ય મળે છે. એ દેશમાં વાર્ષિક મેળા ભરાય છે ત્યારે મારવાડી બળદોની કીમત બહુ ઊંચી પડે છે. મુંબઈ અને બીજાં ઠેકાણાં ઘેટાં મોકલવામાં આવે છે. ભરતખંડમાં મારવાડનાં ઊંઠ ઘણાંજ સહનશીળ અને વિકાનેરની સાંઠણીઓ ઘણીજ ઉતાવળી ચાલનારી કહેવાય છે. મારવાડી લોકોને વેપાર બહુ પ્રિય છે. ઘણા મારવાડી મુંબઈ આવી દ્રવ્ય એકઠું કરીને સ્વદેશ પાછા જાય છે. અરવલી પર્વતની પશ્ચિમના સંસ્થાનોની ભૂમિ રસાળ છે; પણ મેવાડ (અથવા ઉદેપુર) થી રાજ ધર્મ આગ્રા તરફ જે ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢાળ છે તે ઉપર અને ડુંગરામાં જે બીજાં સંસ્થાનો છે તેની ભૂમિ વધારે રસાળ છે. આ ભાગમાંથી દક્ષિણ ગુજરાતમાં સાબરમતી અને મહી નદીઓ વહે છે, તે સિવાય ઉત્તરમાં બીજી નદીઓ છે. એમાંની બનાસ ચંબલને મળે છે, અને ચંબલ જમનાને મળે છે. એ નદીઓથી ઘણું દૂર લોકો ઊંઠા કૂવા ખોદી તેના પાણી

વડે અનાજ, રૂ. શેરડી, તમાકુ, અને અફીણ વાવેછે. અરવલી પર્વતની પશ્ચિમ દિશા કરતાં પૂર્વમાં વધારે વરસાદ વરસેછે અને તે વધારે નિયમિત છે. પૂર્વમાં ઘણાખરો વરસાદ ધરાવત કોણમાંથી અને પશ્ચિમમાં નેરુત્ય કોણમાંથી આવેછે. થોડા વખતપર મારવાડમાં વરસાદ નહિ વરસ્યાયો મોટે દુકાળ પડ્યો હતો તેથી ઘણા લોકો મરી ગયા અને યથા પાતાનાં ઘરખાર છોડી પરદેશ જતા રહ્યા. અજમેરનો દક્ષિણે નશીરામાદની છાવણીમાં મુંબઈના લશ્કરનો કાંઈક ભાગ રહેલો. અજમેરની ઉત્તરે ખારા પાણીનું સાંખર નામે સરોવર છે. અજમેરથી થોડે છેટે બ્રાહ્મણ ધર્મનું પુસ્કરજી (પાકેરજી) નામે મોટું તીર્થ છે તે તેમાં બ્રહ્માનું દર્શન છે. ઉત્તરે અજમેર અને સાંખર સરોવરથી તે દિક્ષી સૂધી અને પશ્ચિમે આગ્રા સૂધી ઈર્ધ્રજ સરકારે હાલમાં સડક બાંધાછે.

ઝૌથી પ્રખ્યાત અધિપતિ ઉદેપુર (મિવાડ) ના મહારાણા છે તે ભરતખંડમાં ઝૌથી પ્રાચીન કુળના કહેવાયછે. ભરતપુરની જમીન અર્ધથી રમાળ છે. પરંતુ જોપુરમાં મૃત્યુવાન ખાણો છે, અને ત્યાંથી ખીનું મંરથાનોમાં ઝોનું, રૂપું, રત્નો, તાંબું વગેરે મોકલવામાં આવેછે. અરવલી પર્વતની પૂર્વે લોકો બિનનો તથા સૂતરાઉ માત્ર બનાવેછે, હાથીદાંતની કોતરણી કરેછે, અને ધાતુનાં પાત્ર બનાવેછે, તથા ઘણાં વસ્ત્ર લગી ધમાઈ ન જાય એવી કલાઈ ચલાવેછે. દક્ષિણે શિરોહીમાં તરવારનાં પાનાં ખારાં બનેછે. મારવાડમાં આરમ અને ઈમારતી પથરા જોડેછે.

પંજાબ પ્રાંત.

એ પ્રાંત (દેશીરાજ્યો સહિત) ની તથા પૂર્વ તાર્તરી અને ચીનાઈ તિબેટની વચ્ચે કારાકોરમ પર્વત છે. એ પર્વતોની દક્ષિણે સિંધુ નદીનો ઉપજો માર્ગ છે. એ નદી ચીનાઈ તિબેટમાં ઉત્પન્ન થાયછે. સિંધુ નદીના ઉપજા માર્ગની દક્ષિણે હિમાલય પર્વતની હાર છે તેમાં ઉચ્ચ પ્રદેશો અને વિશાળ ખીણો છે. હિમાલયની દક્ષિણે જમના અને સતલજની વચ્ચે શિતાલિકા નામે નીચા ડુંગરો છે, અને જલમ તથા સિંધુની વચ્ચે મીઠાના ડુંગરો છે. એ પ્રાંતની મોટી નદીઓ એ પર્વતોમાંથી ઉત્પન્ન થઈ દક્ષિણમાં વહેછે. દોઆબનો રમાળ મુલક એ નદીઓથી બનેલોછે. એ નદીઓમાં મોટામાં મોટી સિંધુ છે. તે હિમાલય અને હિંદુકુશની વચ્ચે થઈને દક્ષિણમાં વહેછે, અને અફઘાનિસ્તાનના સુલેમાન પર્વતની થડમાં

વહેછે. અટક ઉતરવાનો પાર છે તેની અને કુળાબાગની વચ્ચેના સ્થળથી તે કુળાંચી સુધી સિંધુ નદીમાં આગબોટો ચાલી શકેછે. પૂર્વમાં પંજાબ ને વાપચ માંતેની વચ્ચે જમના નદી વહેછે. સિંધુ અને જમનાની વચ્ચે જલમ, ચીનાબ, રાવી, બીઆસ, અને સતલજ એ પાંચ નદીઓ છે તે પરથી એ પ્રાંતનું નામ પંજાબ પડ્યુંછે. જલમ અને રાવી ચીનાબને મળેછે, અને બીઆસ તથા ચીનાબ સતલજને મળેછે. સતલજનો મુગમ મિટનકોટ આગળ સિંધુ બેડે થાયછે. પંજાબની દક્ષિણમાં વરસાદ થોડો વરમેછે તેથી નહેરો ખોદીને એ નદીઓનું પાણી જુદાં જુદાં સ્થળોમાં લેવામાં આવેછે. એ પ્રાંતનાં મુખ્ય ગ્રાંદેરો લાહોર, અમૃતસર, મુલ્તાન, જાલંદર, અંવાલ્લા, ફિરોજપુર, લુદીયાણા, કામ્રી, વગેરે છે.

આ પ્રાંતની મોટી નદીઓ વડે પ્રદેશો થયેલાંછે તેમને જુદાં જુદાં નામ આપ્યાંછે. મુલ્તમાન પર્વત અને સિંધુ વચ્ચેના સાંકડા પ્રદેશને દેરાજત (દામ કે સરહદની ભૂમિ) કહેછે. સિંધુ અને જલમની વચ્ચેના પ્રદેશને સિંધ સાગર દોઆબ કહેછે. જલમ અને ચીનાબની વચ્ચેના પ્રદેશને જય કે ચેલ દોઆબ કહેછે; ચીનાબ અને રાવીની વચ્ચેના પ્રદેશને રચના દોઆબ કહેછે; રાવી અને બીઆસ વચ્ચેના પ્રદેશને બારો દોઆબ કહેછે; બીઆસ અને સતલજની વચ્ચેના પ્રદેશને જલંધર દોઆબ કહેછે. વાસ્તવિક રીતે સતલજ અને જમના વચ્ચેનો પ્રદેશ પંજાબનો ભાગ ન ગણાય, કેમકે તેમાં સરહિંદ (હિંદુસ્થાનનો ઉત્તર ભાગ) તથા દિલી પ્રાંત આવેલાંછે. આ સર્વ પ્રદેશોમાં જલંધર દોઆબ સૌથી રસાળ છે, અને બારો દોઆબ વધારે અગત્યનો છે, કેમકે તેમાં લાહોર, અમૃતસર, અને મુલ્તાન એ ત્રણે શીખ લોકનાં શહેરો છે. એ દોઆબના મધ્ય ભાગ ધણું કરીને ઊંચા છે, અને તેમાં ઝાડીઓ છે. સિંધ સાગર દોઆબના મધ્ય ભાગમાં માત્ર તરંગાકાર રેતીનું રણ છે. પંજાબનો જ ભાગ ઈંગ્રજને તાબે છે તેનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૭,૯૮૯ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૧,૮૮,૫૦,૪૩૭ માણસની વસ્તી છે. એમાંના ૧૫,૦૦,૦૦૦ શીખ છે. એ લોક ચારસે વરસ પહેલાં થઈ ગયેલા નાનકડાં નવો પંથ ફેલાડનારના શિષ્યો છે. શીખ લોકની વસ્તી લાહોર, અમૃતસર, જલંધર, અંબાલા, અને ફિરોજપુરમાં વધારે છે. ઈંગ્રેજ મૂલકમાં ૧૫,૦૦,૦૦૦ શીખ લોક વસેછે તે ઊપગ્રાંત પાંચ શીખ સંસ્થાનોમાં પણ તેમની વસ્તી છે. પંજાબનો જ ભાગ ઈંગ્રેજને તાબે છે તેના નીચે લખેલા ચાર રાજકીય ભાગ કરેલાંછે:—

(૧) દિલી જિલ્લો, અને દિલી શહેર—જમના નદીના પશ્ચિમ કાંડાપર છે. એ જિલ્લામાં અને દિલી શહેરની ઉત્તરે પાનિપતનું પ્રસિદ્ધ રણક્ષેત્ર છે.

(૨) સિમલાનો પહાડી મૂલક—એ મૂલક સને ૧૮૧૪-૧૬ ના ગુરખાચુક પછી લીધો હતા.

(૩) સને ૧૮૪૫—૪૬માં પ્રથમ શીખ સામે યુદ્ધ થયા પછી લીધેલો મૂલક, સતલજની

દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફનો મૂલક, સતલજ અને બીઆસ વચ્ચેનો રસાળ જલધર દો-આબ, અને કાંગડાનો પહાડી મૂલક—સતલજની દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફના મૂલકમાં હુદિઆણા, ફિરોજપુર, અને અંબાલા નામે મોટાં શહેરોવાળો જૂનો સરહદ પ્રાંતનો ભાગ આવેલો છે. શીખ લોકનું મૂળ સ્થાન એ હતું. સતલજની દક્ષિણ અને પૂર્વ સર-હદનો બાકીનો મૂલક શીખ સરદારોના તાબામાં છે.

(૪) બીઆસની પશ્ચિમ બાજીનો મૂલક સને ૧૮૪૮ માં શીખ સામે બીજી લડાઈ થયા પછી લીધો. એમાં પેશાવર છે. એ શહેર પંજાબનો જે ભાગ અફઘાન લોકોના સ્વા-ધીનમાં હતો તેની જૂની રાજધાની હતી. વળી શીખ પગલું શીખ ધામ જે અમૃતસર શહેર તે એમાં છે. પંજાબની રાજધાની લાહોર, મુલતાન, વગેરે કેટલાંક મોટાં નગરો પણ એમાં છે.

આ ચાર ભાગના ૧૦ વિભાગ કર્યા છે. એ મૂલકમાં વસનારા લોકોની ભાષા પંજાબી અને હિંદી છે, પરંતુ શહેરોમાં ઉર્દૂ અને ફારસી ચાલે છે. તિબેટમાં જે ભાષા ચાલે છે તેના જેવી પહાડી દેશોમાં બોલાય છે. પંજાબમાં ઘઉં, જવ, કઠોળ, તલ, દીવેલી વગેરે તેલવાળાં બીજાં, શાકભાજી, તમાકુ, અને ખરખસ શિયાળામાં યાચછે; અને એમાં-સામાં બાજરી, મકાઈ, ડાંગર, રૂ, ફરડી, કઠોળ, દીવેલી, તલાદિક તેલવાળાં બીજ, શાકભાજી અને ગળી થાયછે. કાંગડાની ખીણમાં અને સિમલામાં ઊંચી જતની ચા થાયછે. એ મૂલકની જમીનમાંથી ફટકડી, સિંધવ, અને મહીઆ કંકર જેનો ચૂનો બને છે તથા રસ્તા બાંધવાના કામમાં આવે છે તે નીકળે છે. ઊંચી જતવું ઊન પર્વતોમાંથી અને સર-હદથી પંજાબરના દેશોમાંથી આવે છે.

પંજાબની કાલો અને બીજાં ઊનનાં કાપડોના તણાટ વખણાય છે. સૂતરનાં લૂગડાં પણ બને છે, અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ કાપડ ઉપર જરીનું કામ હીક થાય છે. સેના રૂપાની કારીગરી અને લોઢા ઉપર સેનેરી રૂપેરી કારીગરી કરવાનું કામ હીક થાય છે. લખાઉલાં વાસણ, કેતરણી અને જવાહીરનું કામ પણ ઘણું ફકલું થાય છે. પૂર્વ તાર્તરીના ચારકંડ જોડે તથા ચીનાઈ તિબેટના લાસા જોડે એ પ્રાંતનો વેપાર હીક ચાલે છે. કાશ્મીરના લાડકમાં થઈને તથા પહાડ ઉપર થઈને વણજારો જાય છે. ચારકંડમાંથી સોનું તથા રેશમી અને સૂતરાઈ કાપડ આવે છે. લાસામાંથી ચીનાઈ ચા, અને સુંદર ઊન આવે છે. મુલતાનથી લાહોર, અમૃતસર, હુદિઆણા અને અંબાલા સૂધી રેલવે બાંધી છે તેથી કલકત્તા જોડે પંજાબ પ્રાંત જોડાયેલો છે. દિલ્હીથી બીજી સડક જાય છે તેને વાયવ્ય પ્રાંતોમાં એ રેલવે મળે છે. બીજી સડકો બંધાઈ છે; એક સડક મુલતાનથી નીકળી સિંધ રેલવેને મળે છે; બીજી લાહોરથી રાવળપિંડી અને પેશાવર સૂધી અને ત્રીજી દિલ્હીથી રજપૂત સંસ્થાન સૂધી બંધાઈ છે.

દેશી રાજ્યો.

પંજાબ સરકારના તાબામાં ૩૬ દેશી રાજ્યો છે. એ રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ ૩૫,૮૧૭ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૩૮,૬૧,૬૮૩ માણસની છે. એ રાજ્યોમાં મુખ્ય કાશ્મીર, માલવપુર, અને પટ્ટીઆલા છે.

કાશ્મીરનું રાજ્ય—એ ઈશ્વર મૂલકની ઉત્તરે છે અને એમાં કાશ્મીરની સુંદર ખીણ અને કેટલાક પ્રાંતો તથા ઉચ્ચ પ્રદેશો છે, તેમની આસપાસ કારાકોરમ અને હિમાલય

પર્વતો આવેલાછે. એ પ્રાંતોમાં એક પ્રાંત લાડક છે તેની રાજધાની લેહ સિંધુ નદીને કાંઠે છે અને બીજો બલિસ્તાન છે તેની રાજધાની ઇસ્કાડા પાણી સિંધુ નદીને કાંઠે છે. પહેલાં લાડક નિઝામના ભાગ ગણાતો, પરંતુ તે હાલમાં કાશ્મીરના તાબામાં છે. કાશ્મીર રાજધાની રાજધાની કાશ્મીર કે શ્રીનગર જેવું નદીના કાંઠાપર છે. બીજું મેટું શહેર જમ્મુ કાંઠાણે છે. એ દેશના રજપૂત ગામને મહારાજા કહેછે. જ્યારે સને ૧૮૪૫ માં શીખ રાજ પાસેથી એ દેશ લઈ લાધા ત્યારે ઈંગ્લેન્ડ એ રાજને ગાદીએ બેસાડ્યો. એમાં ૧૫,૦૦,૦૦૦ માણસના વસ્તી છે. તેમાંના અડધા આર્ય કે હિંદુ અને અડધા તાતાર લોક છે. એમાં દેવદાર અને બીજાં વનનાં ઝડ પુષ્કળ કાગેછે. બીજાની ભૂમિ રસાળ છે, હવા તંદુરસ્ત અને પાણી પુષ્કળ છે. કાશ્મીરની શાલ અને બીજાં કાનનાં કાપડ સર્વ સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે. યુદ્ધાત્મક અત્તર, હથિઆર, ચામડાંની બનાવેલી વસ્તુઓ, લખાઉલાં તારણ, વગેરે પણ બનેછે.

ભાવતપુર—એ ભાવતપુરનું રાજ્ય તામિલના તાબામાં છે. એ રાજ્ય સતલજ અને સિંધુના ડાબા કાંઠા ઉપર છેક સિંધ સુધી છે. એ રાજ્ય મોટા રણસૂધી લાંબી ચીચરવટી છે, પરંતુ નદેશોમાંથી પાણી આવેછે તેથી ખેતી સારી થાયછે.

પટ્ટીઆલા અને શીખ રાજ્યો શીખનાં રાજ્યોમાં પટ્ટીઆલાનું રાજ્ય મોટામાં મોટું છે. એનો અધિપતિ મહારાજા કહેવાયછે. એમાં ૧૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે.

નિંડ, નમા, કવરથલા, ફરિદકોટ, અને કલશોડા એ પાંચ મંસ્થાનો શીખ હોદ્દાનાં છે. પટ્ટીઆલા, તથા કવરથલા ગિનાય બાકીનાં મંસ્થાનો સતલજની દક્ષિણે સરહિદમાં છે.

નાનાં રાજ્યો પંજાબ સરકારના તાબામાં બીજાં નાનાં નાનાં રાજ્યો સિમલાની નજર હુંગરોમાં છે, અથવા ઉપર કહેલા જિલ્લાઓ અને સંસ્થાનોમાં મેળબળ થઈ ગયેલાંછે.

એ દેશી રાજ્યો કોષગંત અફઘાનિસ્તાન અને બલૂચિસ્તાનના સીમાડાના વગડાં અને ચારડાં લોકો ઉપર પંજાબના અધિકારીઓને નજર રાખવી પડેછે. હુઝારના ઉત્તર ભાગથી તે સિંધુ નદીપર આવેલા દેરાઈસ્માઈલખાન સુધી જે જતો વસેછે તેમાંના ઘણાખરા પઠાણ કે પષતૂ ભાષા બોલનારા મુસલમાનો છે; દેરાઈસ્માઈલખાનની દક્ષિણે બલૂચી લોક છે.

વાયવ્ય પ્રાંતો.

એ પ્રાંતોની પશ્ચિમે પંજાબ પ્રાંત તથા રજપૂત મંસ્થાનો છે; એમની તથા પંજાબની વચ્ચે જમના નદી વહેછે, અને પૂર્વે બંગાળા પ્રાંતમાં બહાર સુધી તેમની હદ છે. એ પ્રાંતો અર્ધું ચંદ્રાકાર છે તેમાં અયોધ્યાદેશ આવેલોછે. એ અર્ધું ચંદ્રાકારના પશ્ચિમ કાંઠાની તથા તિબેટની વચ્ચે હિમાલય પર્વત છે, અને પૂર્વ કાંઠો નેપાળ સુધી ગયેલોછે. દક્ષિણે છેક મધ્ય પ્રાંતોના સાગર જિલ્લાની લગોલગ

ગ્વાલિયર અને બુંદેલખંડની વચ્ચે ચેના તાબાની ઝાંકડી ભૂમિ છે. ખીલ્ડીકાણે વાપત્ય માંતોના બાકીના દક્ષિણ ભાગની મર્યાદા મધ્યહિંદ એન્જલિમ અને ગંગાના ઈલાકાના તાબાના છોટા નાગપુરથી થઈ છે.

અયોધ્યા પ્રાંત સુધાં એ પ્રાંતોનું દેવદુળ ૧,૦૬,૧૦૪ ચારસ મેલ છે અને ૪,૪૧,૦૭,૮૬૯ માણસની વસ્તી છે. વળી એમાં બે દેશો રાજ્યો છે તેઓનાં વર્ણન આગળ આવશે.

એ પ્રાંતોના ત્રણ સ્વાભાવિક ભાગ છે,—

(૧) હિમાચલમાં આવેલા પ્રદેશ, (૨) જમના અને ગંગાની ઉત્તરનો રસાઠ પ્રદેશ, (૩) જમનાની દક્ષિણનો પ્રદેશ.

(૧) ઉત્તરે કમાડિન, ગઢવાલ, વગેરે પહાડી પ્રદેશોમાં તિબેટની સરહદપર આવેલા મોટા હિમમય પહાડો છે; પછી એ હિમમય પહાડોની સમાંતર આવેલા ન ચાં ડુંગરા છે; ત્યાર પછી શિવાલિક નામે નાના ડુંગરા છે, અને છેલ્લે તિરાર્થ એટલે જલવાળા અને પથરાની ભૂમિવાળું ઘાટું જંગલ છે. તિરાર્થ જંગલમાં તથા ડુંગરો ઉપર મોટાં વન છે તેમાં ઈમારતી લાકડું પુષ્કળ થાય છે, તેમાં દેવદારનું લાકડું ઘણું વખણાય છે. ડુંગરામાં લોહાની ખાણો છે; અને ખીણો તથા ઢાળની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે, તેમાં ચાના ભાગ છે. હિમાલયમાં ચા થાય છે તે આખી દુનિયામાં સર્વથી સરસ ગણાય છે.

(૨) જમના અને ગંગાની ઉત્તરના રસાળ પ્રદેશોમાં એ બંને નદીઓની વચ્ચેનો કુળ-દ્રૂપ દેવેઅળ રોહિલખંડ (અથવા * રોહિલાનો મુલક) અને કાશીની ઉત્તરનો પ્રદેશ છે. છેલ્લા બે પ્રદેશો ગંગાનો ઉત્તર છે અને તેમની વચ્ચે અરેરાધા પ્રાંત છે. એ બે મોટી નદીઓ હિમાલયમાંથી નીકળીને ધીમે ધીમે પૂર્વ તરફ વળી આખા દેશમાં ફરી વળે છે. ગંગાની પશ્ચિમે ગઢવાલમાં જમનાનું મૂળ છે. ચંબલ, ખતવા, અને રજપૂત સંસ્થાનો, મધ્ય હિંદુસ્તાન અને બુંદેલખંડના પૂર્વ ભાગ તરફ વહેતી બીજી નદીઓ એને જમણા કાંઠાપર મળે છે. બુંદેલખંડના ડુંગરાની શાખાઓ એને આંતરે છે તેથી પાછી વળી જમના નદી અલાહાબાદમાં ગંગાને મળે છે.

જમના નદીના જમણા કાંઠાપર દિલ્હી, મથુરા નામે પવિત્ર ધામ, આગ્રા અને કાલ્પી એ મુખ્ય શહેરો છે, અને ડાબા કાંઠાપર હઠાવા અને અલાહવાદ મુખ્ય છે. ગંગાનું મૂળ પણ ગઢવાલમાં છે. રામગંગા, ગોમતી, ગોગરા, વગેરે ઘણી નદીઓ ડાબા કાંઠાપર એને મળે છે. ગંગાના કાંઠાપર અનુપ શહેર, કત્તેહગઢ, કાનપુર, અલાહવાદ, મીરજાપુર, કાશી અને ગાજીપુર મુખ્ય શહેરો છે. રામગંગા તિરાર્થમાં ઉત્પન્ન થઈ રોહિલખંડમાં અને અયોધ્યાના થોડાક ભાગમાં વહે છે અને પછી કુનોજ નામે હિંદુલોકના પ્રાચીન શહેર આગળ ગંગાને મળે છે. ગોમતીનદી

* એ અકુશાન લોકના વંશના છે.

† એનું બીજું નામ વણારશી નગરી તે તે ઉપરથી હિંદીમાં બનારસ છે.

પણ ડુંગરાની ભિજવાળી ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થઈને અયોધ્યામાંના લકનૌ શહેર આગળ વહી ગંગાને મળે છે. પૂર્વે ગોગરા નદી હિમાલયમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેને નેતાળ અને અયોધ્યામાંથી ઘણી નદીઓ મળે છે. જ્યાં ગંગા બેડે અંગમ થાય છે ત્યાં તે લગભગ ગંગાના જીવડી દેખાય છે. આ મોટી નદીઓ સિવાય રોહિલખંડ અને દોઆખમાં ઘણાં ત્રીજો કે ચતુર્થાવિક મરોવરો છે, અને ખેતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે સરકારે ઘણી નહેરો ખોદેલી છે.

(૩) જમનાની દક્ષિણમાં કાંઠાની પાસેની ભૂમિ રસાળ છે. પરંતુ વિંધ્યા અને કેન્દ્રોની થડમાં ડુંગરા અને જંગલો આવે છે. પહાડી પ્રદેશોની ખાણો અને મેદાનોમાં નદીઓ કે તળાવો હોય છે ત્યાં ખેતી થાય છે. એ પ્રદેશમાં ઉપર કહેલા ગ્વાલિયર અને બુંદેલખંડની વચ્ચે આવેલા મૂલક છે તેમાં ખેતવા નદી તથા બંસી શહેર છે; વળી એમાં જમના સમીપ બાંદાનો મૂલક તથા મિરજાપુરની દક્ષિણના દેશ છે. એ દક્ષિણ દેશમાં સોન નદી વહે છે.

હિમાલયનાં સુંદર જંગલોમાં તથા જમનાની દક્ષિણના ડુંગરોમાં રાગ અને વાંઝ થાય છે, તે સિવાય વાયવ્ય પ્રાંતોમાં ઝારો થોડાં જ ઊગે છે. પરંતુ દોઆખમાં મહુડાં થાય છે અને કાશીની આસપાસ તથા રોહિલખંડમાં આંબા પુષ્કળ ઊગે છે. જ્યાં ડુંગર નથી એવા મેદાનમાં ઘઉં, જવ, જુવાર, અને બાજરો પુષ્કળ થાય છે, અને દક્ષિણ કાશીની આસપાસ તથા રોહિલખંડના બરેલી જિલ્લામાં ડાંગર પુષ્કળ થાય છે. તલ, દીવેલી વગેરે તેલવાળાં બીજો, રૂ, ગળી, કમુઆ, ખાંડ, લાખ, અને સુરંખાર પરદેશ ખાતે પુષ્કળ થાય છે. કાનપુરમાં ચામડાંની વસ્તુઓ તથા કાશીમાં કોનખાબનો વણાટ માત્ર સારો થાય છે. હરકોઈ મોટા શહેરમાં તાંબાં પીતળનાં વાસણ અને દેશી કાપડ બને છે. પરદેશમાંથી મીઠું, ધાતુ, ઈથ્રેલ કાપડાદિ પરચૂરણ સામાન, તેલના, અને ઈથ્રેલ માલ એ પ્રાંતોમાં આવે છે. કલકત્તાની રેલવે એ પ્રાંતોમાં ગાજપુરથી દિલી સૂધી એટલે પડઝ મેલ સૂધી બાંધી છે, અને દિલી પાસે ગઝીઆબાદથી મીરત અને સહારણપુરમાં થઈ પંજાબ સૂધી એટલે ૧૨૩ મેલ સૂધી બાંધી છે. મુંબઈથી જબલપુર સૂધીની રેલવે અલાહાબાદ આગળ એની સાથે જોડાય છે. જૈનપુરમાં થઈને કાશીથી અયોધ્યામાં ફૂલબાદ સૂધી, કાનપુરથી અયોધ્યાના લકનૌ સૂધી, પછી શાહજહાનપુરમાં થઈને બરેલી સૂધી, અલીગઢથી બરેલી અને મુરાદાબાદ સૂધી, આગ્રાથી મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં ગ્વાલિયર સૂધી અને આગ્રાથી રજપૂત સંસ્થાનોમાં જેપુર અને અજમેર સૂધી નવી રેલવે બંધાઈ છે. એ સિવાય સાધારણ રસ્તાની સડકો બાંધી છે, ને વળી ગંગા અને બીજી નદીઓમાં વહાણો ચાલે છે.

સપાટ પ્રદેશની હવા સારી છે, પરંતુ આપણા કરતાં ઠાઠ અને તડકો વિશેષ પડે છે. જૂન મહીનાની આખરથી તે અકટોબરની શરૂઆત સૂધી પૂર્વમાંથી વરસાદ આવે છે. વાયવ્ય પ્રાંતોના પૂર્વ ભાગમાં કાશી, ગાજપુર, મિરજાપુર, જૈનપુર, અને આજિમપુર છે. એ ભાગ સને ૧૭૭૫ માં અયોધ્યાના નવાબે ઈંગ્લેન્ડને આપ્યા. નવાબનું

દંત્રિજ રક્ષણ કરે તેના પેઠામાં તેણે સન ૧૮૦૧ માં ગોરખપુર, ખસ્તી, આઝમપુરના બાકીનો ભાગ, ઐરા સુધીનો દોઆબ, અને રોહિલખંડ આપી દીધો. દિલીખાંત અને જમનાની પશ્ચિમનો મૂલક, જે હાલમાં પંજાબમાં છે તે, તથા દોઆબનો બાકીનો ભાગ સિધિઆ પાસેથી સન ૧૮૦૩ માં જીતી લીધો. રોહિલખંડનો ઉત્તરના પહાડી પ્રદેશો નેપાળ પાસેથી સન ૧૮૧૫ માં જીતી લીધા તથા જસી અને જમનાની દક્ષિણના પહાડી પ્રદેશો બીજા મૂલકના સાટામાં કે દંડ દાખલ અથવા નવારશીઆ હોવાથી છેક હાલમાં મળ્યાછે.

વાયવ્ય પ્રાંતોની જૂની રાજધાનીનું શહેર આગ્રા હતું. એ પ્રથમ મુગલ પાદશાહોની રાજધાની હતી. તાજમહાલ વગેરે ધર્મારતોને માટે એ પ્રસિદ્ધ છે. આગ્રાથી છ મૈલ દૂર અકબર પાદશાહની કબર છે. હાલમાં લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરની રાજધાની અલાહાવાદ (પ્રયાગ) માં છે.

હિમાલયમાં વસનારી કેટલીક જાતો તિબેટના લોકોને થોડીક મળતી છે તથા ત્રિજાનપુરની દક્ષિણે ડુંગરોમાં વસનારી જાતો સિવાય વાયવ્ય પ્રાંતોના લોકો હિંદી કે ઉર્દૂ ભાષા બોલેછે. ઉર્દૂ ભાષા હિંદીને મળતી છે, પરંતુ હિંદુઆ બંને રાજ કરનારા મુસલમાન મળી ગયાથી ઉર્દૂમાં અરબી અને ફારસી શબ્દો ઘણા છે. મોટાં શહેરોમાં ઘણા લોકો ઉર્દૂ ભાષા બોલેછે, અને ગામોમાં હિંદી બોલનાર વધારે છે.

દેશી રાજ્યો.

કાશીનો રાજ આસપાસનાં કેટલાંક ગામોનો જમીનદાર છે, તે સિવાય રામપુર અને તેહરીના રાજ્યો લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરના તાબામાં છે. રામપુર સંસ્થાન રોહિલખંડમાં છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૯૦૦ ચોરસ મહ અને એમાં ૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એનાપર નવાબનો અમલ છે. તે નવાબ પહાણ વંશનો છે. એ સંસ્થાનમાં ઊંચી પ્રતના ઓખા અને ખાંડ થાયછે, અને એના ખેસ (કપડા) ઘણા વખણાયછે. તેહરી સંસ્થાન ડુંગરામાં ગઢવાલમાં છે, અને રજપૂત રાજના તાબામાં છે. રામપુરના ક્ષેત્રફળ કરતાં એ સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ વધારે છે.

અયોધ્યા પ્રાંત. *

એ પ્રાંતની ઉત્તરે નેપાળ છે, તથા બીજી બધી દિશાએ વાયવ્ય પ્રાંતો આવેલાછે. એ પ્રાંત ગંગા નદીના કાંઠાના પ્રદેશનો ભાગ છે. ઘણા મૈલ સૂધી એની તથા વાયવ્ય પ્રાંતની વચ્ચે ગંગા નદી આવેલાછે. ગંગાને મળનારી રામગંગા, સર્ક, ગોમતી, અને ગોગરા નદીઓ તથા ખીજી નાની નદીઓ એ પ્રાંતના અગ્નિકોણના ભાગમાં વહેછે, અને તેમનું પાણી ખેતીમાં લેવાયછે. એમાંની કેટલીક નદીઓમાં ઘણા મૈલસૂધી વહાણો આવેછે. મોટામાં મોટી ગોગરા ન-

* એ પ્રાંત હાલમાં વાયવ્ય પ્રાંતોમાં ભળી દીધોછે, અને મુખ્ય શહેર અલાહાબાદ છે.

દી ગંગાની પેઠે હિમાલયમાંથી નીકળેલે અને તેને મળનારી નદીઓ-માં ઝીથી મોટી રાવતી છે. એ પ્રાંતમાંની રેલવે વિષે આગળ કહેલું છે.

એ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૨૩,૯૩૦ ચોરસ મૈલ તથા ૧,૧૨,૨૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. આખી દુનિયામાં બીજા હરકોઈ દેશ કરતાં જમીનના વિસ્તારના પ્રમાણમાં એ પ્રાંતની વસ્તી વધારે ઘાડી ગણાય છે. એ પ્રાંતમાં એકે પર્વત નથી, પરંતુ ઉત્તરે નેપાળના ટુંગ-રોની લગભગ હેવાયા એ પ્રાંતમાં તિરાઈ કે મોટાં વન છે તથા ડુંગરાની તળેટીની ભૂમિ છબછબાં પાણીવાળી છે. તિરાઈની દક્ષિણે નદીઓની વચ્ચે ઊંચા ટેકરા છે, તેમની કોર ઉપર ઘણું કરીને સાલ, સીસમ, અને બીજાં ઝાડો પુષ્કળ ઊગેલા છે. આ ટેકરાની દક્ષિણે અયોધ્યાનું વિશાળ મેદાન છે, તેમાં ઊંડી નદીઓ વહે છે. એ નદીઓના ઊંડાં પાત્ર ઊંચા હિમાલયમાંથી વહેતી નદીઓના વગે કરીને ધીમે ધીમે ખોદાઈને બન્યાં છે. આ પ્રદેશ અતિ રમણ છે. તેમાં પાક પુષ્કળ થાય છે; આંખા અને મહુડાંની વાડાઓ ઘણી છે, અને ખેતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે ઝીલો કે તળાવો તથા કૂવાઓ ઘણાં છે. એ પ્રાંતની હવા પંખળ તથા વાયવ્ય પ્રાંતોના જેવી છે, પરંતુ તેમના જરૂરી અતિ ઠાઠ અને તડકા પડતો નથી.

એ પ્રાંતમાંથી ઘઉં અને બીજાં ધાન્ય તથા ખાંડ, તલ, દીવેલો વગેરે તરી પદાર્થો પરદેશ ખાતે પુષ્કળ જાય છે. એ પ્રાંતમાં આખા અને તમાકુ સારો થાય છે. થોડુંક રૂ, અફીણ, ગળી, વગેરે પણ ઊગે છે. લોકોના મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. દેશી કાપડ તથા બીજાં સામાન દરેક ઠેકાણે થોડા ઘણા બને છે, તે સિવાય બીજાં ઉમદા બનેલાં નથી. પહેલાં કે જાહન પામે મલમલ સારી વણાતી. એમાં ઉપચોગી ધાતુની ખાણો નથી, પરંતુ એમાં વાયવ્ય પ્રાંતોની પેઠે મહામા કંકર જડે છે.

અયોધ્યા તથા વાયવ્ય પ્રાંતોના કેટલાક મૂલક ઉપર દિલ્હીના બાદશાહોના વજરનો અમલ હતો. એ વજરે સને ૧૮૧૯ માં બાદશાહની તાબેદારી છોડી દીધી, અને ઈંગ્લેન્ડ સરકારે તેની સ્વતંત્રતા બાદશાહને સ્વીકારાવી. સને ૧૮૧૬ માં ઈંગ્લેન્ડે ઉત્તરમાં નેપાળ પાસેથી છતેલા મૂલકમાંથી કેટલોક ભાગ એ નવાબના વજરને આપ્યા હતા. રાજ્યની અવ્યવસ્થાને લીધે તથા લૂંટારાના હાથમાંથી બચવાને ખેડુત લોકે અરજ કર્યાથી જે તાલુકદારોએ બળે તથા તેમના અનુમતે ધીમે ધીમે પ્રાંતમાંનાં ઘણાંખરાં ગામોના કબજા કરી લીધા હતા તેમની જોડે વારંવાર થતી વરવાડને લીધે નવાબને સને ૧૮૫૬ માં ઈંગ્લેન્ડે પદ્મશ્રી ક્યૌ. હાલમાં તેને ૧૨ લાખ રૂપિયાનું વર્ષાસન મળે છે, અને એ પ્રાંત મુખ્ય કમિશનરના હાથ તળે છે.

એ પ્રાંતની રાજધાની લકનો ગોમતીના કાંઠાપર છે. "નિશ્ચું મોટું શહેર કૈજાવાદ છે. પૂજાબાદની પામે જૂનું અયોધ્યા શહેર છે.

એ અયોધ્યા શહેરમાં રામનો જન્મ થયો હતો. એ શહેર મનુએ વસાવેલું એણે રામાયણમાં કહેલું છે. આશરે ઈ. સ. પૂર્વ ૧૪૨૬ માં મહાભારતના મોટા યુદ્ધમાં રામનું અયોધ્યા શહેર નાશ પામ્યું, તથા તે ઈ. સ. ૭૮ માં વિક્રમાદિત્યે ફરી વસાવ્યું.

એવું કહેવાયછે. બીજાં પ્રસિદ્ધ શહેરોનાં ખરેખરે અધ્યાત્મ પ્રાંતમાં છે તેમાંનાં કેટલાંક બૌદ્ધમતવાળાઓનાં હતાં. એ પ્રાંતના લોક મુખ્યત્વે ઉર્દૂ બોલી બોલેછે.

મુખ્ય કમિશનરના તાબા હેઠળ એ પ્રાંતના ૪ મોટા ભાગ ક્યાંછે—ઉત્તરે (૧) ફૈજાબાદ અને (૨) સીતાપુર તથા દક્ષિણે (૩) લકનો અને (૪) રાયચરેલી.

બંગાળા ઇલાકો.

એ પ્રાંત લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરના અધિકાર હેઠળ છે. ભરતપંડના વિભાગોમાં એ ઈલાકો મુખ્યત્વે મોટો અને રમ્યાળ છે. એમાં શુદ્ધ બંગાળા, બહાર, ઓરિસા (ઓઢીઆ), અને છોટા નાગપુર છે. એની ઉત્તરે નેપાળ, સિકીમ અને ઇંગ્લેન્ડનો આઝામ પ્રાંત તથા પૂર્વે મણિપૂરનું દેશી રાજ્ય છે. એની અને ખ્રિસ્તદેશની વચ્ચે લુચૈ અને ખીજી પહાડી જાતોનો મૂલક, આરાકાનના ડુંગરો અને નાક નદી છે; દક્ષિણે બંગાળી ઉપગ્રામર અને મદ્રાસ ઈલાકો, અને પશ્ચિમે મધ્ય પ્રાંતો, રેવા, અને વાયવ્ય પ્રાંતો છે.

એ ઈલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૩,૮૦૨ ચોરસ મૈલ અને ૬,૬૬,૯૧,૪૫૬ માણસની વસતી છે. એ સિવાય એમાં બીજાં ઘણાં ખંડીઆં રાજ્યો તથા જાતો છે તેમનું વર્ણન આગળ આવશે.

એ ઈલાકામાં વાયવ્ય તરફ ગંગાનો મપાટ પ્રદેશ તથા ઈશાન તરફ ખ્રિસ્તપુત્રનો મપાટ પ્રદેશ છે. એ બે પ્રદેશોનો મેળાપ શુદ્ધ બંગાળાની નીચા ભૂમિમાં થાયછે.

શુદ્ધ બંગાળ દેશ હિમાલય અને દરિયા વચ્ચે મોટું મેદાન છે. એની ત્રણ બાજુએ જમીન આવેલીછે. દક્ષિણે બંગાળી સમુદ્ર છે. ઉત્તરે હિમાલય (એમાં દાર્જિલિંગ છે), પૂર્વ કાચર, ટિપરા, અને ચિત્રાગંગના ડુંગરો, અને પશ્ચિમે છોટા નાગપુર તથા બહાર પ્રાંતની દક્ષિણ સરહદની ઊંચી ભૂમિ વગેરે પહાડી પ્રદેશો છે. બીજાં મોટું મેદાન રાજમહાલ ડુંગરોની પશ્ચિમે અને શુદ્ધ બંગાળા અને વાયવ્ય પ્રાંતોની વચ્ચે બહાર દેશ છે. બહારમાં તિર્હૂત, પાટણા, ગચા, અને બીજા અપ્રસિદ્ધ પ્રાંતો છે. આઢીઆ દેશ એ પ્રાચીન હિંદુરાજ્યનું નામ છે. હાલમાં શુદ્ધ બંગાળ, અને મદ્રાસ ઈલાકાની વચ્ચે દરિયાના કાંઠાપરના લાંબા સપાટ પ્રદેશ અને ખંડીઆ મહાલ નામે મોટા પહાડી મૂલકને આઢીઆ કહેછે. છોટા નાગપુર એ બહાર અને આઢીઆની વચ્ચે પહાડી મૂલક છે.

મુખ્ય પર્વતો—હિમાલય નો થોડો ભાગ, રાજમહાલ, છોટા નાગપુર તથા ઓઢીઆના ડુંગરા.

મુખ્ય નદીઓ—ગંગા, ગોગરા, સોન, ગંડકી, કુશી, દામોદા, માગીરથી, હુગલી, બ્રહ્મપુત્ર, સૂરમા, મહાનદી, વૈતરણી, બ્રાહ્મણી, વગેરે.

ગંગા—એ નદી વાયવ્ય પ્રાંતોમાંથી નીકળી એ પ્રાંતના ગાઝપૂર પાસે વહે છે. થોડેક છેટે ગયા પછી ઉતરે પાટણા પાસે ગોગરા, દક્ષિણે સોન, અને ફરી ઉતરે ગંડકી નદી એને મળે છે. ગંગા પૂર્વ તરફ આડકતરી વહે છે. પછી ભાગલપુર પાસે કુશી તેને મળે છે; ત્યાર પછી રાજમહાલ ડુંગરોને ફરી વળી તે લગભગ દક્ષિણમાં વહે છે, અને આગળ જતાં તેમાંથી ભાગીરથી છૂટી પડી આગળ વધે છે તેનું નામ હુગલી પડ્યું છે. ગંગાનાં અનેક મુખે કરતાં એ વહાણ ચલાવવાને બહુ અનુકૂળ છે, અને મુખ્ય પ્રવાહ ગોવલદોની અધિકૃતિ તરફ વહે છે. તે કેટલાંકે બ્રહ્મપુત્રનો મુખ્ય પ્રવાહ જે જમુના તે તેને મળે છે. એ રીતે એકઠું થયેલું જળ અનેક મુખે અંગાળી ઉપસાગરમાં મળે છે.

બ્રહ્મપુત્ર—એ નદ આસામના ગારો ડુંગરોને ફરી વળી અંગાળામાં પેસે છે, અને દક્ષિણમાં વહી ગોવલદો આગળ ગંગાને મળે છે. એ બેનાં મુખ આગળ રસાળ પ્રદેશો અને દરિયાની વચ્ચે સુંદરવન નામે પ્રદેશ છે ત્યાંની હવા સિંધુ નદીના મુખ આગળના પ્રદેશની હવાની પેઠે રોગી છે. એ પ્રદેશ તદન જંગલો અને બેજવાળો છે તેમાં જંગલી જનાવરો બહુ વસે છે.

સૂરમા—એ નદી કાયર ડુંગરામાંથી નીકળી સિલહુડની પશ્ચિમે વહે છે, અને પછી દક્ષિણમાં વહી બ્રહ્મપુત્ર નદના એક કાંઠાને મળે છે. એ રોને એકઠાં થયેલાં જળને મેષના કહે છે. ઘણા મૈલ સુધી એ નદીમાં વહાણો ચાલી શકે છે.

ચિત્રાગંગામાંની ઘણી નદીઓ ડુંગરોમાંથી નીકળી અંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે.

ગંગાની હુગલી શાખાને પશ્ચિમ બાજુએ દામોદા, રૂપનારાયણ અને કુશી મળે છે. એ ત્રણે છોટા નાગપુરમાં ઉત્પન્ન થાય છે. છેક દક્ષિણમાં મુન્સેરેખા, વૈતરણી, અને બ્રાહ્મણી છોટા નાગપુરમાં અને મોટી મહાનદી મધ્ય પ્રાંતોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ નદીઓ ઓઢીઆમાં યદને અંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે.

દાર્જિલિંગની આસપાસનો હિમાલયનો થોડેક ભાગ એ પ્રાંતમાં આવેલો છે. એ ભાગ સને ૧૮૩૮ માં સિકિમના રાજાએ ઈંગ્રજોને આપ્યો. એ ડુંગરોમાં સ્લેટ, લોહું, અને ત્રાંબાનો ખાણો છે. બહાર પ્રાંતમાં ગંગાના કાંઠાપર આવેલા રાજમહાલ ડુંગરો છોટા નાગપુર માંહેલા પહાડો તથા સાતપૂડા પર્વતની શાખા છે. રાજમહાલ ડુંગરોમાં અને છોટા નાગપુર જે તદન પહાડી અને જંગલથી ભરપૂર છે તેમાં કાંચલા અને લોહાની ખાણો છે. શુદ્ધ અંગાળા પ્રાંતમાં બદવાન જમ્મના રાણીજંગલ શહેરમાં તથા છોટા નાગપુર અને બહાર પ્રાંતની સરહદ આગળ સર્વથી સરસ ખાણો છે. વળી ઓઢીઆની

પશ્ચિમે અને ઊંટા નાગપુરની દિશા જઈ આ મહાસા છે તેમજ પહાડી છે અને તેમાં ઉત્તરથી નૈરૂત્ય સૂધી કીમતી સાલનાં જંગલો છે. બંગાળની પૂર્વના કુંગરોમાં જંગલ છે, અને કાયલા તથા લોહાના ખાણો છે.

બંગાળા પ્રાંતમાં ચિલકા નામે એક જ સરોવર ઓઢીઆની નૈરૂત્યમાં છે, તથાપિ મોટાં ઝીલો કે છાછર તળાવો ધણાં છે. ચિલકા સરોવરને તારે તથા ઓઢીઆના દરિયા કાંઠે પુષ્કળ મીઠું પકવવામાં આવે છે. એ પ્રાંતના સપાટ પ્રદેશમાં વરસના ધણા ભાગમાં તાપ બહુ પડે છે અને વામાં ભેજ ધણા રહે છે. કેઈ કેઈવાર વરસાદ નહિ વરસ્યાથી પાણીની તંગી તથા કુકાળ પડે છે, તોપણ ધણું કરીને વરસાદ હીક છે. મેદાનોમાં જૂનથી અક્ટોબર સૂધી અગ્નિકૌણમાંથી વરસાદ વરસે છે. પાકર જમીનમાં મોટી નદીઓ હોવાથી તથા સરકારે ધણે નહેરો ખોદાવ્યાથી ડાંગર પુષ્કળ પાકે છે. જુદા જુદા રૂતમાં જુદી જુદી જાતનાં ધાન્ય પાકે છે, અને ભિન્ન ભિન્ન વાવેતર થાય છે. લોકના મુખ્ય ખોરાક ચોખા છે. દાળ, ભાત, માછલાં અને શાક રાંધી સ્વાદિષ્ટ કરવા માટે તેલ, મીઠું, તેજના અને બાળ મસાલો નાખીને ખાય છે. દરેક ભાગમાં જુદી જુદી જાતની શાકભાજી ઊગે છે. બહાર પ્રાંતથી અને ઉત્તરના દેશોમાંથી દરિયાને રસ્તે પરદેશી ખાતે ચોખા પુષ્કળ જાય છે. દાળ અને ચોખા સિવાય બહાર પ્રાંતમાં ઘઉં, જવ, મકાઈ, બાજરી, અને હલકી જાતનાં ધાન્ય પાકે છે. ઊંટા નાગપુર અને બીજા પહાડી મૂલકમાં વસનારા લોકોનાં એ મુખ્ય ખોરાક છે. આપણા દેશમાં ઊનાળામાં જ રૂંધ થાય છે તે ત્યાં પણ થાય છે. ફણસ, કેળ, અને આંબાનાં વૃક્ષ સાધારણ છે. કેરી ભૂમિમાં પાન અને સોપારો થાય છે. પૂર્વ બંગાળામાં નારંગી અને નાળિયેરનાં ઝાડોની વાડીઓ પુષ્કળ છે. ચોખા, ગળી, અકીણ, અને સણ, એ વેપારની જાણેસોમાં મુખ્ય છે. મુખ્યત્વે કરીને ઈંગ્લાંડ તથા ચીન મોકલવાને ગળી અને અકીણ પકવે છે. ગુણો બનાવવાના ટાટ, દોરડાં, વગેરે સણનાં થાય છે. સણના કાગળ પણ બની શકે. સણ અને બીજા રેસાઓ ઈંગ્લાંડ ખાતે પુષ્કળ જાય છે. વળી ગાંજના છાંડ પણ ઉગાવે છે. એ એક જાતનું સણ છે. તેને લોકો ચલમમાં પીએ છે, અને બીજા કેંકરી વસ્તુ બનાવવાના કામમાં આણે છે. સણ કે અળદી અને તેલ નીકળે એવાં બી દેશના ખપને માટે તથા પરદેશ મોકલવા સારું પુષ્કળ ઉગાવે છે. કુંગરોમાં ૩ પાકે છે તેટલું દેશમાં ખસ થતું નથી માટે હરવર્ષે દેશમાં ઈંગ્રેજ કાપડ પુષ્કળ આવે છે. ગાળ, ખાંડ, વગેરે કરવા માટે શેરડી પુષ્કળ પકવે છે. દક્ષિણ ખજૂરી-ઓની વધારે પેદાશ હોવાથી માત્ર તે ઠંડાણું શેરડી પકવતા નથી. દેશના ખપને અર્થે હરેક ઠંડાણું તમાકુ પકવે છે, અને કેટલોક પ્રજાદેશ મોકલવામાં આવે છે. બંગાળા પ્રાંતની પૂર્વે ઊંચી ભૂમિમાં તથા ઊંટા નાગપુરમાં ઊંચી જાતનો ચા ઊગે છે. વળી શેતુરનાં ઝાડ ઊગે છે તેવડું હીર ઉત્પન્ન કરનારા કોઇતું પોષણ થાય છે, તેમાં રેશમ પુષ્કળ બને છે. વેપારની બીજા જાણેસોમાં સુરેખાર અને પાકર જંગલમાં ઊગતી કમુ'બી છે. જંગલો અને કુંગરોમાં રખરનાં ઝાડ ઊગે છે. વણવાનો અને ધાતુનાં પાત્ર બનાવવાનો ધધો ચાલે છે. ગળી, સણ વગેરે બને છે તે સિવાય ખાસ કારીગરીને માટે કેટલાંક સ્થળ પ્રસિદ્ધ છે. મૂશી-દાખાદમાં રેશમીકાપડ અને હાથીદાંતનો સામાન અને સોના રૂપાનો ઘાટ સારો બને છે, અને ધાકાનો મલમલ, કાપડ, અને સાણુ વખણાય છે. વહાણ બાંધવાનું અને સૂતારનું કામ ચિતા-ગોંગ (ચિતગામ)માં સારું થાય છે, અને મોંગીરમાં સૂતાર અને હાલાર કામ સારું થાય છે. એ પ્રાંતમાં ઘણી રેલવેની સડકો બાંધેલી છે. મુંબઈ અને અલાહાબાદની મોટી સડક બંગાળા

કાંઠાના પ્રદેશમાં અને કલકત્તાની પેદીમર મતલાહ શાખા આગળ કલકત્તાસુધી જાય છે. વળી બીજી સડક પાટણની દક્ષિણના એક સ્થળથી રાહુગંજમાં થઈને કલકત્તા સુધી જાય છે. ગાવલંદાની ઉત્તરે કલકત્તાથી બીજી સડક બાધેલી છે. એ સડક દાર્જિલિંગ સુધી વધારવાની છે. એ સર્વ રેલવે સિવાય મોટી નદીઓમાં વહાણો ચાલે છે તેથી વેપાર ઠીક ચાલે છે.

બંગાળા ઈલાકાની રાજધાની કલકત્તા હુગલી નદીના કાંડાપર છે. ધાકા, મૂર્શીદાબાદ, પાટના, કટક, જગન્નાથ મુખ્ય શહેર છે.

કલકત્તા શહેરની વસ્તી* ૪,૪૮,૦૦૦ માણસની છે. કલકત્તા અને તેની આસપાસનો કેટલોક મૂલક સને ૧૬૯૮ માં મુગલ પાદશાહ પાસેથી વેચાતો હોધો. શુદ્ધ બંગાળામાં બીજું મોટું શહેર ધાકા છે. કલકત્તાની ઉત્તરે મૂર્શીદાબાદ છે. એ અસલ બંગાળામાં નવાબોની રાજધાની હતી. પ્રથમ બંગાળાના નવાબ દિલીના પાદશાહોના નોકર હતા, પરંતુ તેમણે તેની તાબેદારી છોડી દીધી. સને ૧૭૬૫ માં શુદ્ધ બંગાળા અને બહાર પ્રાંત પાદશાહે નવાબને બદલે ઈંગ્રેજને આપી દીધા. બહાર પ્રાંતમાં મોટામાં મોટું શહેર પાટણ છે. આઠીઆમાં મહાનદીને કાંઠે કટક અને કટકની દક્ષિણે જગન્નાથ છે. છોટા નાગપુરમાં કાંચી છે. નાગપુરના રાજાએ આઠીઆ અને છોટા નાગપુર આપી દીધા.

એ ઈલાકામાં કલકત્તા, મતલાહ, ચિતાગોંગ (ચિત્તગામ) અને કટક એ ચાર મુખ્ય બંદરો છે.

બંગાળા ઈલાકામાંના શુદ્ધ બંગાળામાં આશરે ૩,૭૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, અને તેમાં બંગાળી બોલી બોલાય છે. બહારની વસ્તી ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦ છે ને તેમાં હિંદી કે ઉર્દૂ ચાલે છે. આઠીઆ અને ખંડીઆ મહાસાની વસ્તી ૪૦,૦૦,૦૦૦ છે ને ત્યાંની આઠી બોલી છે, અને છોટા નાગપુરમાં આઠી અને હિંદુસ્તાની ભાષા બોલાય છે.

સંઘીઆં સંસ્થાનો અને જાતો.

ખંડીઆં સંસ્થાનોનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૩૮,૦૦૦ ચોરસમૈલ અને વસ્તી ૨૦,૦૦,૦૦૦ માણસની છે. એ સંસ્થાનોમાં નેપાળ અને ભૂતાનની વચ્ચે હિમાલયમાં સિકિમનું બોક્ષ સંસ્થાન (એ પર રાજાનો અમલ છે અને ત્યાંના રહેવાશીઓ તિબેટના લોકોને મળતા આવે છે), અને ઉત્તરે સિકિમની લગભગ આવેલો દેશ છે. સિકિમની દક્ષિણે કૂચબહાર નામે નાનું સંસ્થાન છે. એ સંસ્થાન અને સિકિમની વચ્ચે સને ૧૮૬૫ માં ભૂતાનમાંથી જીતેલો નાનો મૂલક આવેલો છે. બંગાળાની પૂર્વે તિપરા અને ચિતાગોંગના ડૂંગરામાં બીજાં ઘણાં નાનાં સંસ્થાનો છે. પર્વતોમાં વસનારા લોકો અડધા આર્ય અને અડધા શ્રદ્ધી છે. ખંડીઆં સંસ્થાનો અને છોટા નાગપુરમાં બીજાં ઘણાં સંસ્થાનો છે તે વિષે આગળ કહેલું છે. બહાર પ્રાંતના અગ્રિકોણના રાજમહાલ પહાડોમાં સાંથલ જાત વસે છે. સાંથલ જાત અને ખંડીઆ મહાલ તથા છોટા નાગપુરની પહાડી જાતો અનાર્ય અસલી છે અને પોતાની જુદી ભાષા બોલે છે.

* પરાં મળી કલકત્તામાં ૮,૯૨,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે.

આસામ.

એ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૪૬,૩૪૧ ચોરસ મૈત્ર છે. એમાંની લગભગ ૩૦,૦૦૦ મૈત્ર ભૂમિ ઇંગ્લેન્ડના તાબામાં છે; તેપર હકુમત કરનારને મુખ્ય કમિશનર કહેછે. બ્રાહ્મીનો દેશ ઇંગ્લેન્ડ તાબાની પહાડી જતોનો છે. આખા દેશની વસ્તી શુમારે ૪૮,૮૧,૪૨૬ માણુમની છે (પહાડમાં વસનારી જતોનું વસ્તી પત્રક કયું નથી). એ દેશ ભરતખંડની ઈશાન કોણમાં છે. એની ઉત્તરે ભૂતાન અને હિમાલયમાં વસનારી ફેટલીક સ્વતંત્ર જાતિઓનો મૂલક, દક્ષિણે અને પશ્ચિમે બંગાળ, તથા પૂર્વે બ્રહ્મદેશના ડુંગરામાંનો મણિપૂર પ્રાંત તથા ફેટલાક પહાડી સ્વતંત્ર લોકનો મૂલક છે. એમાં બ્રહ્મપુત્ર નદ વહેછે, અને એનું મુખ્ય નગર ગૌહત્તી છે.

બ્રહ્મપુત્ર નદના કાંઠાનો પ્રદેશ, તથા તેની આસપાસના પહાડી પ્રદેશો મળી એ પ્રાંત થયેલોછે. નિખેટમાં થઈને પૂર્વમાં વહી હિમાલયના પૂર્વ છેડાને બ્રહ્મપુત્ર ફરી વળેછે, અને આસામમાં થઈ છેક પશ્ચિમમાં વહેછે. બ્રહ્મદેશના પર્વતા તથા તેમને કાટખૂણે આવેલા ડુંગરાને લીધે એ નદનો માર્ગ એકાએક બદલાયછે. એ છેલા ડુંગરાને નાગ, આશીઆ, જિનતેહ, અને ગારો કહેછે. આસામ તાબાના કાયરમાં થઈને એ ડુંગરા આસામ, સિલહટ્ટ, અને બંગાળના બીજા દેશો વચ્ચે આવેલાછે. ગારો ડુંગરને ફરી વળી એ નદ બંગાળના મેદાનમાં ઊતરેછે, અને દક્ષિણે વહેછે.

આસામની ખીણનો પ્રદેશ સપાટ છે, તેમાં નીચા ડુંગરા ઘણા છે, અને વહેળા પણ પુષ્કળ છે. એમાં ખનિજ, સારા કોયલા, લોંદુ અને ચૂનાની ખાણો છે. ત્યાંની હવા ચાના છાંડને બહુ માફક છે. વળી સારું રૂ, ફળ, અને શાકભાજી ઊંચી ભૂમિમાં ઊગેછે. આસામની ભેંસો ઘણી વખણાયછે. એમાં માત્ર રેશમનો વણાટ, લોઢાકામ, તથા માટીનાં વાસણ બનેછે.

એમાં ઘણાં ઘાડાં જંગલો છે તેમાં લાખ, રખર વગેરે વસ્તુઓ સિવાય ઈમારતી લાકડું પુષ્કળ થાયછે. મહેસૂરની પેઠે એ જંગલોમાં જંગલી હાથીઓનાં ટોળાં રહેછે. એવું કહેવાયછે કે કુનિયાના બીજા ભાગ કરતાં આસામના ડુંગરામાં વરસાદ વધારે વરસેછે.

સને ૧૮૨૪ માં બ્રહ્મી લોક પાસેથી એ દેશ જીતી લીધો. એમાં વસનારા લોકો પોતાની જુદી ભાષા બોલેછે, અને સપાટ ભૂમિમાં વસનારા લોકોની રીતભાત છેક આચાના જેવી નથી તેમ છેક બ્રહ્મી લોકના જેવી નથી, પરંતુ પહાડી જતો નિરાળી છે, અને મૂળ વતની જેવી દેખાયછે.

સ્વતંત્ર પહાડી રાજ્યો.

નેપાલ—એ રાજ્યોમાં નેપાળનું રાજ્ય અર્થથી મોટું છે. એ હિમાલયમાં ઝાંકડો પ્રદેશ છે. એની ઉત્તરે તિબેટ, દક્ષિણે વાયવ્ય પ્રાંતો, અયોધ્યા, અને બંગાળ, પશ્ચિમે વાયવ્ય પ્રાંતોમાંનો કમા-ઉન પ્રાંત, અને પૂર્વે સિકિમ છે. એમાં ઘણાં વહેળા અને કુશી નદી છે. એમાં હિમાલય પર્વતનાં ઊંચાંમાં ઊંચાં શિખરો જ્યાં કે અવરેસ્ટ કે ગોગીશંકર, ધવલગિરિ, વગેરે છે. એનું મુખ્ય શહેર સ્વત્મંદુ છે.

દરિયાની સપાટીથી હિમાલયની ઊંચાઈ ૨૯,૦૦૦ ફુટ કરતાં પણ વધારે કહેવાય છે. આ ઊંચા પર્વતોની દક્ષિણે નીચા ડુંગરો છે, તેઓનાં શિખર અને ખીણો રસાળ છે, અને હવા બહુ સારી છે. આ રસાળ ભાગની દક્ષિણે જંગલો છે તેમાં કીમતી ઇમારતી લાકડાં થાય છે, અને એની દક્ષિણે તિગઈ એટલે ભેજવાળાં વન છે. તિરાઈનો કેટલોક ભાગ નેપાળના રાજ્યમાં છે અને કેટલોક ઈંગ્લેન્ડના મૂલકોમાં છે. નેપાળમાં ધાતુની ખાણો પુષ્કળ છે, અને કેટલાક ધાતુના ઘાટ સારા થાય છે. વસ્તીમાં તાતાર તથા તિબેટી લોકો છે તેઓ અને આર્ય લોકો સેળબેળ થઈ ગયા છે. એપર ગુરખા લોક રાજ્ય કરે છે. લોકો બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે, અને ભરતખંડ અને તિબેટની ભાષાઓની મિશ્રિત ભાષા બોલે છે.

મુખ્ય શહેર ખટમંદુમાં મહારાજ રહે છે તેને નામે પ્રધાન રાજ ચલાવે છે. પહેલાં એ રાજ્ય ચીનના પાદશાહને તાબે હતું, પરંતુ હાલમાં સ્વતંત્ર છે. લોકો ઉઘમો, શૂરા, અને શરીરે દૃઢ છે.

મૂતાન—આસામ અને તિબેટની વચ્ચે બીજું પહાડી રાજ્ય મૂતાન છે. એની અને નેપાળની વચ્ચે સિકિમ છે.

એ રાજ્ય હિમાલયમાં છે અને તાતાર વંશની જાતોના હાથમાં છે. તેઓ બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે. લામા નામે બૌદ્ધ ધર્મગુરુઓની મોટી સંખ્યાનું તથા સરદારોનું લોકને ભરણપોષણ કરવું પડે છે. એ સરદારો દર ત્રણ વરસે પોતામાંથી એકને મુખ્ય ઠરાવે છે. લોકો ઉધોગી છે, પરંતુ રાજ કરનારા તેમનું રક્ષણ કરી શકતા નથી, અને ધર્મગુરુઓ તેમનાં પર જીતમ કરે છે.

નાનાં રાજ્યો—આસામની ઉત્તર સીમા ઉપર, તથા આસામ અને બંગાળની પૂર્વ સરહદ ઉપર પ્રજ્ઞી એટલે તાતાર વંશની ઘણીક પહાડી જાતો વસે છે. પરંતુ તેમાંની કેટલીક ભરતખંડના બીજા ભાગોમાંની મળ જાતોને મળતી આવે છે. એમાંની ઉત્તરે ડકળા અને આબોર, અને પૂર્વે કૂકી અને લુશૌ જાતો વિકરાળ છે, અને નજીક વસનારા સુધે-રેલા લોકોને લૂંટે છે. એ પહાડીમાં મણીપુરના રાજાના તાખાનું સંસ્થાન માત્ર સુધરેલું છે.

પોર્તુગીઝ તથા ફ્રેંચ લોકનાં સંસ્થાનો.

પોર્તુગાલના રાજ્યના તાબાનાં દમણ, ગોવા, અને દીવ સંસ્થાનો વિષે આગળ મુંબઈ ઈલાકામાં કહેલું છે.

ગુગલી નદીના કાંઠા પર ચંદ્રનગર ફ્રાન્સ દેશને કબજે છે. એ કલકત્તાથી ૧૭ મૈલને અંતરે છે. મદ્રાસ હાલાકાના પૂર્વ કાંઠા ઉપર ત્રણ શહેરો અને તેઓની આસપાસનો ફેટલોક મૂલક, તથા પશ્ચિમ કાંઠા પર એક શહેર એન્ડ દેશને તાબે છે. એ ચાર સ્થળનાં નામ ગોદાવરીના મુખ્ય આગળ ૧. ચાનાન, મદ્રાસની દક્ષિણે ૨. પોંદિગરી, તથા ૩. કારિકલ, અને મલબાર કાંઠા પર કાનાનોર અને કાલિકટની વચ્ચે ૪. માહી છે. મુખ્ય શહેર પોંદિગરી છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

યૂરોપખંડ.

સીમા—ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર, પશ્ચિમે આટ્લાંટિક મહાસાગર, દક્ષિણે ભૂમધ્યસમુદ્ર, આર્કિપેલેગો સમુદ્ર, માર્મારાસમુદ્ર, કાળો સમુદ્ર, અને કાકેસસપર્વત; અને પૂર્વે કારિયન્ન સમુદ્ર, યૂરલનદી, અને યૂરલ પર્વત છે.

યૂરોપ અને એશિયા ગોડાગોડ છે; આફ્રિકા અને યૂરોપની વચ્ચે ભૂમધ્ય સમુદ્ર છે, અને અમેરિકાથી એ આટ્લાંટિક મહાસાગર કરીને જુદો પડેલો છે.

યૂરોપખંડ માંહેલા દેશો.

૧. ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડ.	૬. હોલેન્ડ અથવા નેધર્લેન્ડ.
૨. ફ્રાન્સ.	૭. જર્મની.
૩. સ્પેન.	૮. ડેન્માર્ક.
૪. પોર્તુગાલ.	૯. સ્વીડન અને નાર્વે.
૫. બેલ્જિયમ.	૧૦. યૂરોપી રશિયા.

૧૧. આલ્બિઆ અને હંગરિ.

૧૪. યૂરોપી તુર્કસ્તાન.

૧૨. સ્વિત્ઝર્લૅન્ડ.

૧૫. ગ્રીસ.

૧૩. ઇટાલિ.

યૂરોપખંડ માંહલા મુખ્ય સમુદ્રો.

૧. શ્વેતસમુદ્ર—રૂશિઆની ઉત્તરે છે.

૨. ચાલ્ડિકસમુદ્ર—સ્વીડનને જર્મની અને રૂશિઆથી જુદો પાડેછે.

૩. ઉત્તરસમુદ્ર અથવા જર્મનસમુદ્ર ઇંગ્લાંડની અને જર્મની, દેન્માર્ક, વગેરેની વચ્ચે છે.

૪. મધ્યસમુદ્ર—યૂરોપ અને આફ્રિકાની વચ્ચે છે.

૫. આદ્રિઆટિક સમુદ્ર—ઇટાલિ અને તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.

૬. આર્કિપેલેગો—એ ગ્રીસ અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.

૭. માર્મારા સમુદ્ર—એ યૂરોપી તુર્કસ્તાન અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.

૮. કાલ્કો સમુદ્ર—એ રૂશિઆ અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.

૯. આસોફ સમુદ્ર—એ રૂશિઆની દક્ષિણે છે.

૧૦. આઈરિશ સમુદ્ર તથા નાર્થચાનલ અને સંત જ્યાર્જિસ ચાનલ એ ઇંગ્લાંડ અને આયર્લેન્ડની વચ્ચે છે.

૧૧. ઈંગ્લિશ ચાનલ એ ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સની વચ્ચે છે.

ધર્મ અને રાજ્યરીતિ—યૂરોપમાં માત્ર તુર્કસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્ય છે. બાકી સર્વેકાણે ખ્રિસ્તિ ધર્મ ચાલેછે. ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં મુખ્ય ત્રણ ભેદ છે, મોરેસ્ટન્ટ, રોમન કાથલિક, અને ગ્રીક. રૂશિઆ અને ગ્રીસના રહેવાશીઓ તથા યૂરોપી તુર્કસ્તાનના બે તૃતીયાંશ લોકો ગ્રીક ધર્મ પાળેછે; ગ્રેટ બ્રિટન, હોલ્લેન્ડ, જર્મની, દેન્માર્ક, સ્વીડન અને નાર્વે, તથા સ્વિત્ઝર્લૅન્ડના લોકો મોરેસ્ટન્ટ છે; અને બાકીના દેશો બાકીને રોમન કાથલિક છે.

તુર્કિસ્તાન અને રશિયામાં રાજ્યની ઈચ્છા પ્રમાણે રાજ્યવ્યવસ્થા કરવામાં આવેછે. બાકીના દેશોમાં પ્રજાની સંમતિથી કાયદા બાંધીને તે પ્રમાણે રાજ્ય રાજ્ય કરેછે. સ્વિત્ઝર્લંડમાં અને ક્રાન્સમાં પ્રજા-સત્તાક રાજ્ય છે, તેથી લોકો જી મને પસંદ કરેછે તેઓ રાજ્ય ચલાવેછે.

૧. ગ્રેટ બ્રિટન અને આયર્લેન્ડ ઉપર વિક્ટોરિયા રાણીનો અમલ છે. ગ્રેટ બ્રિટન ખેટમાં ઇંગ્લાંદ અને સ્કોટ્લાંદ એ બે દેશ છે.

(૧) ઇંગ્લાંદ.

ઇંગ્લાંદના એ વિભાગ થઈ શકે, ઇંગ્લાંદ અને વેલ્ઝ. ઇંગ્લાંદમાં ૪૦ પરગણાં અને વેલ્ઝમાં ૧૨ પરગણાં છે.

મુખ્ય પર્વતો—ચિચિઅટ પહાડ એ ઇંગ્લાંદ અને સ્કોટ્લાંદની વચ્ચે છે. એ જિવાય કુંબર્લેન્ડમાં સ્કાફેલ અને વેલ્ઝમાં સ્નોડન વગેરે પર્વતો છે.

મુખ્ય નદીઓ—ટેમ્સ ઇંગ્લાંદની દક્ષિણે છે. તે જર્મન અમુદ્રને મળેછે. એને કાઉ લંડન શહેર છે. સ્વર્ન એ બ્રિસ્ટલ ચાનલને મળેછે. મર્સી એ આર્ધરિશ અમુદ્રને મળેછે. એને કાઉ લિવર્પૂલ છે. વળી ટાઇન, ટ્રેન્ટ, હમ્બર, આડસ, ડી, અને વાઇ એ મોટી નદીઓ છે.

મુખ્ય સરોવરો—હેર્વેન્ડવાટર, અલ્સ્વાટર, અને વિન્ડર્મીર.

મુખ્ય દ્વીપો—માન, આંગલસી, અને વાઇટ. વળી જર્સી, ગર્નેસી, આલ્ડર્ની અને સાર્ક એ ચાનલના ટાપુ છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—લાન્ડ્સ એન્ડ એ ઇંગ્લાંદનું છેક પશ્ચિમ બિંદુ અને લિસ્ટદ એ છેક દક્ષિણ બિંદુ છે. સ્ટાર્ટ અને બોચીહેડ એ ઇંગ્લાંદના દક્ષિણ કાંઠાપર અને સ્પર્નહેડ તથા ફ્લાંચરોહેડ એ ઇંગ્લાંદના પૂર્વ કાંઠાપર છે. એ જિવાય વેલ્ઝમાં આંગલેસી ખેટની પાસે નાના ટાપુમાં હોલિહેડ, વગેરે બીજી ધણી છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—મનાઈની સામુદ્રધુની એ કાર્નાર્વિન અને આંગલેસી ખેટની વચ્ચે છે. દોવરની સામુદ્રધુની એ જર્મન અમુદ્ર અને ઇંગ્લિશ ચાનલને જોડેછે.

મુખ્ય અખાતો—સાલ્વેફર્થ, મોરીકાંચી, ક્રિસ્ટલચાનલ, કાર્ડિ-
ગન, વાશ, વગેરે.

ઇંગ્લાંદનાં મુખ્ય શહેરો—લંડન એ રાજધાનીનું શહેર ટેમ્સ
નદી ઉપર છે. એ દુનિયામાં મોટામાં મોટું શહેર છે. લિવરપૂલ એ
મર્સી નદી ઉપર મોટું બંદર છે. માન્ચેસ્ટર એ સૂતર ને કાપડનાં
કારખાનાંને માટે પ્રખ્યાત છે.

ન્યૂકાસ્ટલ ટાઈન નદી ઉપર છે. એની પડોશમાં કોયલાની
મોટી ખાણો છે.

બર્મિંગહામ અને શેફીલ્ડમાં છરીઓ વગેરે લોઢાનાં હથિયારો
બનેછે.

લીડ્સમાં ઊનની જાણી બનાવવાનાં કારખાનાં છે.

નોર્થિંગહામમાં ટ્રોર અને મોત્તન ઝારાં વણાયછે.

ક્રિસ્ટલ અને હલ એ બે મોટાં બંદર છે.

ઑક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીઓને માટે પ્રખ્યાત છે.

કાન્તર્બરી અને ચાર્કમાં બે મોટા ધર્મીધ્યક્ષો રહેછે.

પોર્ટસમથ અને પ્લિમથ એ ઇંગ્લાંદની નૌકામૈન્યનાં સ્થળ છે.

એ મિવાય દોવર, બ્રેટન, સૌથામ્પટન, બુલ્વર્હામ્પટન, કાર્લિલ, સંડર્લૅન્ડ,
બ્રાડ્ફોર્ડ, વગેરે મોટાં શહેર છે.

વેલ્સનાં મુખ્ય શહેરો—કાર્દિફ અને સ્વાન્સી એ બે મોટાં
બંદરો છે, અને મર્થિર તિટ્વિલ એ મોટામાં મોટું શહેર છે. મિલ્-
ફોર્ડહેલ્ન બંદર એવું તો મોટું છે કે તેમાં અઘણું ઇંગ્રેજી નૌકામૈન્ય
મહી મલામત રહી શકેછે.

મુખ્ય નિકાસ—કલાઈ, કોયલા, ઊન અને રૂનું કાપડ, લો-
ઢાનો મામાત, કાચ, પંત્રો, કાગળ, ઇત્યાદિ.

(૨) સ્કાટ્લાંદ.

એમાં ૩૩ પરગણાં છે.

મુખ્ય પર્વતો—ગ્રામ્પિઅન પર્વતોની હારમાં બેન્નેવિસ પર્વત એ
ગ્રેટ બ્રિટનમાં સર્વથી મોટામાં મોટો છે. એ મિવાય નાના નાના

પહાડો ધણા છે. રફાટલાંદનો ઉત્તર અને મધ્ય ભાગ પહાડી છે.

મુખ્ય નદીઓ—દ્વોદ, ફોર્થ, ટે, દી, સે, નેસ, ક્લેદ, અને નિથ. એમાંની પહેલી છ નદીઓ રફાટલાંદની પૂર્વે સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય સરોવરો—સુંદર સરોવરોને માટે રફાટલાંદ પ્રખ્યાત છે. સૌથી મોટું સરોવર લાક્ લોમોન્ડ છે. એ જિવાય લાક્ શિન, લાક્ મારી, લાક્ નેસ, લાક્ આવી, લાક્ ટે, વગેરે મોટાં સરોવર છે.

મુખ્ય દ્વીપો—ઉત્તરે આર્કની અને શેટ્લાંદ, હેલ્લિંડીસ કે પશ્ચિમ દ્વીપ, વગેરે ધણાક બેટ પશ્ચિમ કાંઠે છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—દનેટહેદ એ છેક ઉત્તર ખિંદુ અને ગાલોવેનો મલ એ છેક દક્ષિણ ખિંદુ છે. એ જિવાય ખીજ ધણી છે.

મુખ્ય અખાતો—ફોર્થ, ટે, મારે, ક્લેદ, સાંલ્વે, વગેરે અનેક અખાત કાંઠાપર છે.

મુખ્ય શહેરો—ઈડિન્બરો એ રાજધાની. ગ્લાસગો એ રફાટલાંદમાં મોટામાં મોટું નગર છે. એ સૂતરાઉ કાપડ તથા વહાણ, એનૂજિન વગેરે યંત્રો બનાવવાનાં કારખાનાંને માટે પ્રખ્યાત છે. આબર્ડીન અને દંદીમાં ઝાણનું કાપડ બનેછે. ચીનાક અને લીથ એ બે મોટાં બંદર છે. આબર્ડીન, એડિન્બરો, સેંત આંદ્રુઝ, અને ગ્લાસગોમાં યુનિવર્સિટીઓ છે. પર્ય અને પેસ્લીમાં ધણી જાતનો માલ બનેછે. ડંફ્રીસ, ફાલ્કર્ક, સ્ટર્લિંગ, વગેરે ધણાંક મોટાં શહેર છે.

મુખ્ય નિકાસ—છંગલાંદ પ્રમાણે.

(૩) આયર્લેન્ડ.

એ મોટો દ્વીપ છે. અલ્સ્ટર, લીન્સ્ટર, મન્સ્ટર, અને કોનોટ એવા એના ચાર પ્રાંત કરેલાછે. એ પ્રાંતોનાં ૩૨ પરગણાં કરેલાંછે.

મુખ્ય પર્વતો—ઉત્તર અને પશ્ચિમ કાંઠાપર છે. જ્યાંમાં જ્યાં પર્વત કેરિ પ્રાંતમાં છે. પૂર્વ કાંઠે મોર્ન અને વિક્લો પર્વત છે.

મુખ્ય નદીઓ—ફોઈલ અને બાન એ ઉત્તરે વહેછે. બાઈન,

લિફી, અને સ્લેના એ આઈરિશ સમુદ્રને મળેછે. સુઅર અને લી એ દક્ષિણ તરફ સમુદ્રને મળેછે. આયર્લેન્ડમાં ચૌથી મોટામાં મોટી નદી શાનન છે તે કેટલાંક ઝરોવરમાં થઈને પશ્ચિમ તરફ આ-દ્ભૂતિક મહાસાગરને મળેછે.

મુખ્ય સરોવરો—નિઆ, અર્ન, માસ્ક, કારિબ, રી, ડર્ગ, કિલાર્ની, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય દ્વીપો—ઉત્તરે રાથ્લિન, પશ્ચિમે ક્લેરવેટ, આરાન, અને વાલેન્શિઆ, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય ભૂશિરો—ક્લીઅર, એ આયર્લેન્ડની દક્ષિણે એક ખેટમાં છે. માલિન હેડ એ આયર્લેન્ડનું છેક ઉત્તર ખિંડુ. પૂર્વમાં ફેરહેડ, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય અખાત—હોનિગલ, સ્ટેગો, ગાલ્વે, બેલ્ફાસ્ટ, ફોઈલ, ઇત્યાદિ, ખીખ ધાગા અખાત કાંઠાપર છે.

મુખ્ય શહેરો—રાજધાની ડાબ્લિન, લિપ્સી નદી ઉપર છે. એની પામે કિંગ્સટાઉન બંદર છે. દબ્લિનમાં એક યુનિવર્સિટી છે. બેલ્ફાસ્ટમાં મળું કાપડ બાઈ બનેછે. વાટફોર્ડ, કાર્ક, અને તેની પામે ક્વીન્સટાઉન, શાનન નદી ઉપર લિમરિક, અને લંડનદરી એ મોટાં શહેર છે.

આયર્લેન્ડ ખેતી અને ખનિજમાં ઇંગ્લાંડ અને સ્કોટ્લાંડની બરોબરી કરી શકતું નથી. પરંતુ શાકભાજીને માટે પ્રખ્યાત છે. ત્યાંની હવા એટલી તો અનુકૂળ છે અને વરસાદ એટલો બધો વરસેછે કે ત્યાંનાં ખેતરોમાં હંમેશા લીલોતરી રહેછે. એ માટે એ દેશને કોઈ કોઈવાર લીલો ટાપુ કહેછે.

૨. ફ્રાન્સ.

એનાં ૮૭ પરગણાં કીધેલાંછે.

મુખ્ય પર્વતો—પિરીનીસ ક્રાન્સ અને રપેનની વચ્ચે છે. આલ્પ્સ ક્રાન્સને ઇટાલિ તથા સ્વિટ્ઝર્લેન્ડથી જુદો પાડેછે.

મુખ્ય નદીઓ—સીન એ ઇંગ્લિશ ચાનલને મળેછે. લુઓર અને ગારોન બિરહેના ઉપસાગરને મળેછે. રોન એ લેઓન્ઝ અખાતને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો—કાર્સિકા, હિરીસ, અશન્ડ, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય ભૂશિરો—લાહોંગ અને વાફર્લુર એ ડ્રાન્ઝની ઉત્તરે છે, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય અખાતો તથા ઉપસાગરો—વિસ્કેનો ઉપસાગર એ ડ્રાન્ઝની પશ્ચિમે છે. લેઓન્ઝ અખાત એ ડ્રાન્ઝની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય શહેરો—ગારિસ એ સીન નદી ઉપર છે. એ ડ્રાન્ઝની રાજધાની છે અને આખી દુનિયામાં સૌથી સુંદર શહેર છે. રુન, લાઇલ, ટૂલુસ, અને બીજાં ઘણાં શહેરો મોટાં છે અને વેપાર તથા કારખાનાંને માટે પ્રખ્યાત છે. શર્વર્ગ અને બ્રેસ્ટ એ એ આટ્લાંટિક મહાસાગર ઉપર નૌકામૈન્યનાં ઠેકાણાં છે. નાન્ડ્સ એ લુઓર નદીને કાંઠે વેપારનું સ્થળ છે. ગારોન નદીને કાંઠે બોર્ડો પણ વેપારનું સ્થળ છે. એમાં દ્રાક્ષનો દારૂ સારો થાયછે, અને બીજા દેશમાં ઘણો મોકલવામાં આવેછે. ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર માર્સેલ્સ અને તુલોન નામે બે મોટાં બંદર છે. ડ્રાન્ઝમાં બીજાં નંબરે મોટામાં મોટું નગર લેઓન્ઝ કરીને રોન અને સીન નદીઓના સંગમ ઉપર છે. એમાં રેશમી વણાટનાં કારખાનાં છે.

ડ્રાન્ઝના લોક ઘણા હોશિઆર અને ઉદ્યોગી છે. આખી દુનિયામાં અતિ રસાયણ અને બળવાન દેશોમાં એ દેશ ગણાયછે. ફ્રેંચ કે ડ્રાન્ઝિઝ લોક સઘળા હુનર અને વિદ્યામાં કુશળ છે.

મુખ્ય નિકાસ—દ્રાક્ષનો દારૂ, રેશમી, સણનું અને બીજાં કાપડ, કોર, કાચ, મેવા, આભૂષણ, ઇત્યાદિ.

૩. સ્પેન.

સ્પેન અને પોર્ટુગાલ એ ડ્રાન્ઝની દક્ષિણે દ્વીપકલ્પ છે. સ્પેનના ૪૯ પ્રાંત કરેલાછે.

મુખ્ય પર્વત—પિરીનીસ ક્રાન્સ અને રપેનની વચ્ચે છે. એ સિવાય બીજા ધણા પહાડ છે.

મુખ્ય નદીઓ—દૂરો, ટેગસ, અને બીજી નદીઓ આટ્લાંટિક મહાસાગરને મળેછે. इन्નો ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો—બ્લોઆરી ટાપુઓ (માન્ગેર્કા, મિનાર્કા, એવિઝા, અને પ્રામેન્ટેરા) ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં છે. આટ્લાંટિક મહાસાગરમાં કાનેરી ટાપુઓ છે.

સામુદ્રધુની—જિબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુની રપેન અને આફ્રિકાની વચ્ચે છે, ને તે આટ્લાંટિક મહાસાગરને અને ભૂમધ્ય સમુદ્રને જોડેછે.

મુખ્ય ભૂશિરો—ઓર્ટિગલ એ છેક ઉત્તર બિંદુ અને ફિનિસ્ટેર એ છેક પશ્ચિમ બિંદુ છે. દક્ષિણે ટૂકાલ્ગર. કૂસ્ટ એ રપેનનું છેક પૂર્વબિંદુ અને ટરિકા એ રપેનનું અને યૂરોપનું છેક દક્ષિણ બિંદુ છે.

મુખ્ય શહેરો—માદ્રિદ એ માંત્રનરીઝ નદીને કાંઠે રાજધાની છે. ટોલીડો એ ટેગસ નદી ઉપર છે. સાલામાંકામાં એક યુનિવર્સિટી છે. સારાગોસા એ ઇન્નો નદીને કાંઠે છે. એ સિવાય સેવિલ અને ગ્રાનેડા એ બે મોટાં નગર છે. વાસીલોના, વાલેન્શિઆ, કેડિઝ, કોરન્ના વગેરે મોટાં બંદર છે. જિબ્રાલ્ટર એ જિબ્રાલ્ટરની સામુદ્ર-ધુની ઉપર ધણો મોટો કિલો છે તે હંતેજને તાબે છે.

રપેનના લોક આજસુધી અને યૂરોપમાં તેમનો ધણો બાર-જોજ નથી. તેઓ સ્પાનિશ ભાષા બોલેછે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, ઘોડા, તલવારનાં પાનાં, આમડાં, રેશ-મ, જીન, દ્રાક્ષનો દારૂ, બદામ, નારંગી, અને બીજાં મેવા. રપેનમાં ખનિજો પુષ્કળ છે.

૪. પોર્તુગાલ.

એમાં ૧૦ પ્રાંત છે.

મુખ્ય નદીઓ—ડૂરો અને ટેગસ એ બંને આટ્લાંટિક મહા-

સાગરને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો—આસોર્સ, મદીરા, અને કેપવર્ડ એટ આટ્રલાંટિક મહાસાગરમાં છે.

મુખ્ય ભૂશિર—સેંટવિન્સેન્ટ એ દક્ષિણે; સાંતામેરિયા એ પોર્તુગાલનું છેક દક્ષિણ ખિંદુ છે. રોકા એ યૂરોપનું છેક પશ્ચિમ ખિંદુ છે.

મુખ્ય શહેર—લિસ્બોન એ રાજધાની ટેગઝ નદીના મુખ ઉપર છે. બોવોર્દો એ દૂરો નદી ઉપર છે. એમાં દ્રાક્ષનો દારૂ મારો થાયછે. કોઈંબામાં યુનિવર્સિટિ છે.

પોર્તુગાલના પર્વતોમાંથી ખનિજ નીકળેછે. રૂપેનના લોકો કરતાં પોર્તુગાલના લોક* તથા ઉદ્યોગી છે. તેઓ પોર્તુગીઝ ભાષા બોલેછે. તેમનાપર રાજનો અમલ છે.

મુખ્ય નિકાસ—દ્રાક્ષનો દારૂ, ઊન, બદામ, નારંગી અને બીજાં મેવો, રેશમી કાપડ, ઇત્યાદિ.

૫. બેલ્જિયમ.

એ ફ્રાન્સની ઈશાન કોણમાં નાનો દેશ છે. એમાં ૯ પ્રાંત છે.

મુખ્ય નદીઓ—મ્યુસ (અથવા મઝસ) અને શેલ્ટ એ બંને જર્મન સાગરને મળેછે.

મુખ્ય શહેરો—બ્રસેલ્સ એ સેન નદીને કાંઠે કોરકે શીત અને શેતરંજના વણાટને માટે પ્રખ્યાત છે. આન્ટવર્પ એ શેલ્ટ નદી ઉપર વેપારનું સ્થળ છે. માલિન્સ (અથવા મેશલિન) એ કોર અને મણના કાપડને માટે પ્રખ્યાત છે. બ્રેન્ટ એ લિસ અને શેલ્ટ નદીઓના સંગમ ઉપર છે તેમાં કુનરનાં કારખાનાં છે. લીજમાં લુહારકામ તથા ધડિઆળો બનેછે. મુખ્ય બંદર બ્રોક્સેન્દ છે.

કોર, શીત, અને બીજા સુંદર વણાટનાં કારખાનાંને માટે બેલ્જિયમ પ્રસિદ્ધ છે. એમાં કોમલા અને લોઢાની ખાણો પુષ્કળ છે.

* એ લોકને ફેટલાક ફીરંગી કહેછે, પણ યૂરોપના સઘળા લોકને અશિયામાં ફીરંગી કહેછે. ગૂ. દ્રાં.

ઝેલ્ન્ડિયમમાં ખેતી મારી થાયછે. એ દેશની વસ્તી યૂરોપના ખીજ દેશો કરતાં વધારે ઘાડી છે. લોકો અડધા ટ્રેડ અને અડધા વલંદા છે. તેઓ ઉદ્યોગી અને હુનરમાં કુશળ છે. તેમના પર રાજ્યનો અમલ છે.

૬. હોલાંદ અથવા નેધર્લાંદ.

એ નાનું રાજ્ય ઝેલ્ન્ડિયમની ઉત્તરે છે. હોલાંદનો રાજ્ય ઝેલ્ન્ડિયમની દક્ષિણે અને ફ્રાન્સ તથા જર્મનીની વચ્ચે આવેલા બ્રુક્સેમ્બર્ગ નામે પરગણાનો ઠાકોર પણ છે. હોલાંદના ૧૧ પ્રાંત ફેરેલાછે.

મુખ્ય નદીઓ—મ્યુસ (અથવા મઝિસ), ઝાઈન, અને રોલ્ડ એ ત્રણે જર્મન સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો—વાલ્કેરન, ટેક્સલ, અને ખીજ ઘણાક ટાપુઓ દરિયાવડે જમીનથી જુદા પડેલાછે.

મુખ્ય નગરો—આમ્સ્ટર્દામ એ વાઈ નદી ઉપર રાજધાની છે, અને મોટા વેપારનું સ્થળ છે. રોટર્દામ મ્યુસ (અથવા મઝિસ) નદી ઉપર વેપારની જગ્યા છે. વાયવ્ય કોણમાં હેગ નામે શહેર છે તેમાં સરકારી મુખ્ય કચેરી છે. હેગ પાસે લેડન છે. લેડન, બ્રુક્સેમ્બર્ગ, અને ટ્રોયનિંગન એ ત્રણ નગરીઓમાં યુનિવર્સિટીઓ છે.

હોલાંદ સપાટ દેશ છે. તેમાં ઘણા ઉપસાગર છે. ભરતીનું પાણી દેશ પર ફરી વળતું અટકાવવાને વારં વાર પાળ કે બાંધકામ કર્યોછે. વેપારનો માલ વગેરે લઈ જવાને માટે ઘણી નહેરો ખોદેલીછે.

હોલાંદના રહેવાશીઓને આપણા લોક વલંદા કહેછે. ઇંગ્રેજમાં તેમને ડચ કહેછે; તેઓ જર્મન ભાષાને કંઈક મળતી પોતાની જુદીજ ભાષા બોલેછે. તેઓ ઉદ્યોગી અને હોશિઆર છે. તેઓ બાગબગીચા તથા ખેતીના કામમાં કુશળ છે, અને બહાદુર વહાણવટીઓ છે.

વલંદા અને ઝેલ્ન્ડિયમના લોક ખારીક* હુનરમાં, તેમાં વિશેષે

* કેટલાક કીસખમાં ઝીણી ને સુંદર કારીગરી છે, જેમકે નકશો કોતરવાનું, છબી ચીતરવાનું, માથન વગેરે. તેવાને ખારીક હુનર કહેછે. મૂ. ક્ષાં.

કરીને ચિત્રવિદ્યામાં ચઢી આતા છે. સઘળા હુનર અને યંત્રશાસ્ત્રમાં તેઓ કુશળ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઢોર અને દરિયાર્થ માછલી. માછલાં પકડવાને માટે વર્તેલા લોક વહાણો લઈ સમુદ્રમાં ફરે છે.

૭. જર્મનિ.

એની પૂર્વે રશિઆ, અગ્નિકોણમાં અને દક્ષિણે આસ્ટ્રિયા અને સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ, પશ્ચિમે ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ, અને હોલ્લૅન્ડ, અને ઉત્તરે ઉત્તર સમુદ્ર, તેનું બીજું નામ જર્મન આગર છે તે, દેન્માર્ક, અને બાલ્ટિક સમુદ્ર છે.

જર્મનિમાં ઘણાં રાજ્યો છે, તેઓ એક બીજાં બેડે આમાન્ય હિતથી બંધાયેલાં છે. એમાં સર્વથી મોટું રાજ્ય પ્રુશિઆનું છે. હાલ પ્રુશિઆના મહારાજને જર્મનિના બીજા રાજ્યોએ પોતાનો ઉપરી એટલે મહારાજાધિરાજ નીમ્યો છે.

જર્મનિમાં મોટાં ચાર સંસ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે:—

મોટાં રાજ્ય.	મુખ્ય શહેર.
પ્રુશિઆ.	બર્લિન.
સાક્સનિ.	દ્રેસડન.
બાવેરિઆ.	મ્યુનિચ.
વર્ટેમ્બર્ગ.	સ્ટુટગાર્ટ.

એ ચારે સંસ્થાનોના અધિપતિ મહારાજ કહેવાય છે.

એ ચાર મોટાં રાજ્યો ઉપરાંત બીજાં નાનાં ૧૯ સંસ્થાનો અને ત્રણ સ્વતંત્ર શહેરો છે. આદ્યેસ અને લુરેન પ્રાંતો ફ્રાન્સ પાસેથી હાલમાં છૂટી લીધા છે.

જર્મનિ ધણું કરીને અતિ વિસ્તીર્ણ સપાટ દેશ છે, પરંતુ દક્ષિણે અને પશ્ચિમે પર્વતોની હાર આવેલી છે, તથા એ દેશનાં વર્ટેમ્બર્ગ, અને બાવેરિઆ સંસ્થાનો આદ્યપર્વતની શાખાઓની લગો-લગ છે.

મુખ્ય નદીઓ—વિસ્ટુલા અને ઓદર એ બંને બાલ્ટિક સમુ-

દ્રને મળેછે. ઇલ્બ, વીસર, અને વ્હાઇન એ ત્રણ નદીઓ ઉત્તર સુદ્ર (જર્મન આગર) ને મળેછે. મોટી ડાન્યુબ નદી જર્મનિની દક્ષિણે વર્ટેબર્ગ અને બાવેરિઆ સંસ્થાનોમાં થઈ આશ્ચિઆમાં જાયછે.

જર્મનિના તાબામાં મોટામાં મોટો બેટ રૂબેન બાલ્ટિક સમુદ્રમાં છે.

મુખ્ય શહેરો—હાનઝિક્ક, વિસ્ત્રા નદીના મુખ આગળ છે. એ અનાજના વેપારનું મોટું કેદાણું છે. બ્રેસ્લા, ફ્રાન્કફર્ટ, અને સ્ટ્રેટિન ઓદર નદી ઉપર ચર્લિન, રૂમી નદીને કાંઠે જર્મનીની રાજધાની છે, અને એમાં યુનિવર્સિટી છે. દેસ્ડન, સાક્સનિની રાજધાની છે; માગ્દોબર્ગ એ મજબૂત કિલ્લો છે; એ બંને એલ્બ નદીને કાંઠે છે; હામ્બર્ગ એલ્બ નદી ઉપર; એ સ્વતંત્ર શહેર જર્મનિમાં મોટા વેપારનું કેદાણું છે. આલ્ડોના એલ્બ નદીને કાંઠે. બ્રેમેન વીતર નદીને કાંઠે સ્વતંત્ર શહેર છે. ફ્રાન્કફર્ટ મેઇન નદીને કાંઠે. સ્ટ્રાસ્બર્ગ અને કોલોન નાઇન નદી ઉપર. મેડ્સ મોઝેલ નદી ઉપર એ ત્રિવાય લપ્સિક, સાલ નદીને કાંઠે હાલ, ગોટિંગન, અને મ્યુનિચ (બાવેરિઆની રાજધાની) એ ચાર શહેરોમાં યુનિવર્સિટીઓ છે. કીલ; લ્યુબેક એ સ્વતંત્ર શહેર ટ્રેવ નદીને કાંઠે છે; સ્ટ્રાલ્સોન્ડ; અને કોનિગ્સબર્ગ એ ચારે બાલ્ટિક સમુદ્રને કાંઠે કે કાંઠાપાસે મોટાં બંદર છે.

જર્મનિની ભૂમિ ઘણું કરી રમણ છે, અને તેમાંથી ખનિજ પુકળ નીકળેછે. લોંકો હથોળી, હુનર તથા લડાઈના કામમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ મોટે યૂરોપખંડમાંનાં અતિ બળવાન રાજ્યોમાંનું એક રાજ્ય જર્મનિ છે.

મુખ્ય નિકાસ—મણ, ઊન, ઈમારતી લાકડું, ધાન્ય, તમાકુ, જસત, મદિરા, મીઠું, ફેરોસીન તેલ, અને દોર. મુશિઆને કિનારે અખર જડેછે. જર્મનિમાં અનેક જાતનો કીમતી માલ પુકળ બનેછે, તેમાં વિશેષ કરીને મણનાં અને ઊનનાં અને હીરાગળ કાપડ, ચંત્રો, ચીનાઈ વાસણ, રમકડાં, મુગંધીમય પદાર્થો, વાજિત્રો અને વિદ્યાને ઉપયોગનાં ચંત્રો.

૮. દેન્માર્ક.

દેન્માર્ક નાનો દેશ છે. એ દેશ બાલ્ટિક સમુદ્ર અને ઉત્તર સમુદ્રની વચ્ચે જર્મનિમાંથી ટૂટેલા દ્વીપકલ્પનો ઉત્તર ભાગ (જતૂલાંદ) તથા કેટલાક ટાપુઓ મળીને થયેલો છે.

મુખ્ય દ્વીપો—સીલાંદ, ફ્યુનેન, લાલાંદ, ઈત્યાદિ. આટલાંટિક મહાસાગરમાં ગ્રીનલાંદની પૂર્વે એસલાંદ કડીને ખેટ છે તેમાં હેકૂલા નામે જ્વાળામુખી પર્વત છે. એસલાંદની દક્ષિણે કેરો ખેટ છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—સૌન્દ એ સ્વીદન અને ઝીલાંદની વચ્ચે છે. ગ્રેટ બેલ્ટ એ ઝીલાંદ અને પ્યુનેન ખેટોગી વચ્ચે છે. લિટલ બેલ્ટ એ પ્યુનેન અને જર્મનિમાં સ્લેસ્વિગની વચ્ચે છે. કાટીગાટ એ જતૂલાંદ અને સ્વીદનની વચ્ચે છે. સ્કાગરાક એ જતૂલાંદ અને નાર્વેની વચ્ચે છે.

મુખ્ય અખાત—લિમ્ફચોર્ડ જતૂલાંદમાં છે.

મુખ્ય શહેર—કોપન્હેગન, એ રાજધાની ઝીલાંદ ખેટમાં છે. અલ્સિનોર પણ ઝીલાંદમાં છે.

દેન લોક સ્વીદ અને નાર્વેના મેલેવાશીઓને મળતા છે, અને તેમની ભાષા નાર્વેની અને સ્વીદનની ભાષાને મળતી છે, તેમના પર રાજનો અમલ છે. તેઓ હોલોગા અને હોશિઆર છે, તથા કુશળ વહાણવટી છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઢોર અને ધાન્ય.

૯. સ્વીદન અને નાર્વે.

સ્વીદન અને નાર્વેને કોઈ કોઈ વાર સ્કાંદિનેવિઆ કહે છે. એ બંને દેશો મળી દ્વીપકલ્પ થયેલો છે, તેની ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર, પશ્ચિમે આટલાંટિક મહાસાગર અને ઉત્તર સમુદ્ર, દક્ષિણે સ્કાગરાક, કાટીગાટ, અને સૌંદની સામુદ્રધુની, અને પૂર્વે બાલ્ટિક સમુદ્ર, બોયનિઆ અખાત, અને પ્રિત્લાંદ છે.

એ બંને દેશો મળી એક રાજ્ય થયેલું છે.

સ્વીદન.

એ દેશ નાર્વેની પૂર્વે છે અને તેનાથી મોટો છે. એના ત્રણ પ્રાંતો કરેલા છે.

મુખ્ય શહેર—સ્ટાકહોમ એ રાજધાની, મીલર મરોવર અને બાલ્તિક સમુદ્રના અંગમ ઉપર; સ્ટાકહોમથી ઉત્તરે અવસલા; એમાં યુનિવર્સિટી છે; ગોટલ્બર્ગ એ સ્ટાકહોમથી ઊતરતું વેપારનું મથક છે; અને કાર્લસ્ક્રાના એ સ્વીડ ગોટામૈન્યનું સ્થળ છે.

મુખ્ય સરોવરો—વેનર, વેટ્ટ, અને મીલર.

મુખ્ય ટાપુઓ—ગોથ્લંડ અને ઓલંડ.

નાર્વે.

એના છ પ્રાંત કરેલા છે.

એ દેશ પહાડી છે. એ પર્વતો ઉપર દક્ષિણ આવી જાય છે. ઉત્તર બહુના ડુંગરોને કાલન પર્વત કહે છે, તે એની અને સ્વીદનની વચ્ચે છે.

મુખ્ય દ્વીપ—માજીરો અને લોકોદન સમૂહ; આખો કાંઠો નાના નાના બેટથી ભરપૂર છે અને આખા તથા ઉપસાગરથી ખંડિત થયેલો છે.

સ્વીદનની પેઠે નાર્વેમાં પણ ઘણાં સરોવર છે, પરંતુ તેમાંનાં ઘણાં ખરાં સ્વીદનનાં સરોવર કરતાં નાનાં છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—નોર્દિકન એ યૂરોપ ખંડનું છેક ઉત્તર બિંદુ છે. ઉત્તર ભૂશિર એ ઉત્તર અને નેક્સ દક્ષિણ છે.

મુખ્ય શહેરો—ક્રિસ્તિઆના એ રાજધાની છે. બર્ગન એ વેપારનું સ્થળ છે. નાર્વેની ઉત્તરે હામર્ફેસ્ટ નામે શહેર યૂરોપ ખંડમાં સર્વેથી ઉત્તરમાં છે. એમાં ઊનાળામાં બે માસ સૂધી સૂર્ય આથમતો જ નથી.

એ બંને દેશોના લોકો ઉદ્યોગી અને હોશિઆર છે તથા દેન લોકની પેઠે કૃષ્ણ વહાણવટી છે.

સ્વીદન તથા નાર્વેનો મુખ્ય નિકાસ--લોદું, બૂનદાણા, રૂપું, ધાત્ય, ધમારતી લાકડું, મત્યાદિ. સ્વીદનની લોદાની ખાણો આખી દુનિયામાં અતિ પ્રસિદ્ધ છે.

૧૦. યૂરોપી સ્થિતિ.

એની ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર અને નાર્વે, પશ્ચિમે બ્રાઝિલિયા અખ્યાત, બ્રાહ્મિક અમુદ્ર, મુશિઆ, આશિઆ અને મોલ્દેવિઆ, દક્ષિણે કાળો અમુદ્ર અને કાલિમસ પર્વત, અને પૂર્વે કાસિઅન અમુદ્ર, યૂરલ નદી અને યૂરલ પર્વત છે.

કાસિઅન અમુદ્ર, યૂરલ નદી અને યૂરલ પર્વતની પૂર્વે એશિઆઈ રશિઆના પ્રાંતો છે, તેમનું વર્ણન પાછળ કરી ગયા છીએ. કાલિમસ પર્વતની દક્ષિણના રશિઆના પ્રાંતનું વર્ણન પણ પાછળ કરેલું છે. યૂરોપી રશિઆના પડ પ્રાંતો છે, તેમાં પ્રિન્લાંદ, અને પોલાંડ નામે પહેલાં મેલતંત ગાભ્ય હતું તે આવેલાં છે.

મુખ્ય પર્વત--કાલ્કસસ, એ યૂરોપમાં ઊંચામાં ઊંચા પર્વત છે; અને યૂરલ પર્વત.

મુખ્ય નદીઓ--દીના એ રવેત અમુદ્રને મળે છે. વિશ્તુલા (વિસ્તુલા) એ રશિઆમાં ને મુશિઆમાં વહી બ્રાહ્મિક અમુદ્રને મળે છે. નિપર એ કાળા અમુદ્રને મળે છે. ડોન એ આઝોફ અમુદ્રને મળે છે. વોલ્ગા અને યૂરલ એ બંને નદીઓ કાસિઅન અમુદ્રને મળે છે.

મુખ્ય દ્વીપ--સ્વિટ્સ્વર્ગન અને નોવાસેમ્બલા, એ ઉત્તર મહાસાગરમાં છે.

મુખ્ય ઝરોવરો--લાદોગા, ઓનીગા, ફલમેન, ઈત્યાદિ. યૂરોપમાં મોટામાં મોટું મીઠા પાણીનું ઝરોવર લાદોગા છે; અને કાસિઅન અમુદ્ર આખી દુનિયામાં મોટામાં મોટું ખારા પાણીનું ઝરોવર છે. યૂરોપી રશિઆ અને એશિઆઈ રશિઆથી લગભગ એની હદ થયેલી છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુની--કર્ફક એ આઝોફ અમુદ્ર અને કાળા સમુદ્રને જોડે છે.

મુખ્ય અખાતો અને ઉપસાગરો—આર્લેન્જલ અને ઓનીગા નામે ઉપસાગર રવેન અમુદ્રમાં છે. વોયનિઆ, ફિન્લંડ, અને રૈગા અખાતો બાલ્ટિક અમુદ્રમાં છે. પેરીફાવઅખાત ક્રિમીઆ અને રશિઆની વચ્ચે છે.

મુખ્ય શહેરો—સેન્ટપીતર્સબર્ગ, એ હાલની રાજધાની નીવા નદી ઉપર છે. એ શહેર મને ૧૭૦૩ માં મહાનૂ પીતરે વસાવ્યું. એની પાસે તથા નીવા નદી ઉપર કોન્સ્ટાટ નામે મજબૂત કિલ્લો છે. વસ્તી-માં સેન્ટપીતર્સબર્ગથી ઊતરતું મોસ્કો શહેર મોટકવા નદી ઉપર છે. એ રશિઆની જૂની રાજધાની છે. વાર્સા એ પોલાંદની રાજધાની વિશ્વસુલા નદી ઉપર છે. રૈગા, એ દ્વીના નદીઉપર મોટું બંદર છે. ત્યાં એ નદી રૈગા અખાતને મળેછે. આર્લેન્જલ દ્વીના નદી ઉપર બંદર છે. ત્યાં એ નદી રવેન અમુદ્રને મળેછે. આલ્ક્સાન, એ વો-લ્ગા નદી ઉપર બંદર છે. ત્યાં એ નદી કાસ્પિ અમુદ્રને મળેછે. ઓદસ્કા એ ક્રાળા અમુદ્રના કાંઠા ઉપર બંદર છે; અને સેવાસ્તોપોલ એ ક્રિમીઆ દ્વીપકલ્પને કાંઠે નોવોરોઝનું સ્થળ છે.

રશ લોક યૂરોપની ખીજી પ્રાન્ત ભેટલા સુધરેલા નથી. રાજ્યના મોટા વિસ્તાર અને બળે કરીને તે યૂરોપનાં અતિ બળવાન કે મુખ્ય રાજ્યોમાં ગણાયછે એ દેશ ઉપર અધિકાર ચલાવનાર પાદ-શાહને આર કહેછે, અને એની ઈચ્છા પ્રમાણે ધારા બાંધવા વગેરેનું મધ્યનું કામ ચાલેછે. રશ લોકની પુષ્કળ જાતો છે, તેમાંની ધણીક રલાવ છે; ઉતરે અને દક્ષિણે મુગલ કે તાતાર લોક વસેછે. રશ રાજ્યમાં ધણીક ભાષાઓ બોલાયછે, પરંતુ આધારણ ભાષા રશ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, માણુ, બીંડી, ઈમારતી લકડું, ચરબી, તેલ, ઊન, આમડાં, મલોમચર્મ(રૂવાંટીવાળાં આમડાં), ભરત ભરવાનું લૂગડું, દોરડાં, ડામર, પારદર્શક મરેમ, ઈત્યાદિ. રશિઆમાં ખેતી અને આરો સારો થાયછે. યૂરલ પર્વતમાં ધાતુની મારી ખાણો છે. હાલમાં હુનર દાખલ થતા જાયછે.

૧૧. આસ્ટ્રિયા અને હંગરિ.

આસ્ટ્રિયા અને હંગરિ એ બંને દેશો મળીને મોટું બળવાન રાજ્ય થયેલું છે. તેનો અધિભાગ આસ્ટ્રિયાનો મહારાજાવિરાજ અને હંગરિનો મહારાજ કહેવાય છે. આસ્ટ્રિયાની પૂર્વે હંગરિ છે. એ બંને દેશોની ઉત્તરે રશિયા અને જર્મની, પશ્ચિમે જર્મની, સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ અને ઈટાલિ, દક્ષિણે ઈટાલિ, આદ્રિઆતિક સમુદ્ર અને તુર્કસ્તાન, અને પૂર્વે તુર્કસ્તાન અને રશિયા છે.

આસ્ટ્રિયાના રાજ્યના ૧૭ પ્રાંતો કરેલા છે, તેમાં પોલાંદના જૂના રાજ્યના તાબાના બે પ્રાંતો આવેલા છે. હંગરિના રાજ્યના પાંચ પ્રાંતો કરેલા છે.

એ દેશ ઘણોજ પહાડી છે. પશ્ચિમે અને દક્ષિણે આલ્પ્સ પર્વત, અને હંગરિની લગભગ એ બાજુએ કાર્પેથિયન પર્વત એ મુખ્ય છે.

મુખ્ય નદીઓ—દાન્યુબ એ જર્મનીમાંથી નીકળી આસ્ટ્રિયામાં જાય છે. ઇન્ન, ડેબ, થીસ, સેબ, ઈત્યાદિ નદીઓ દાન્યુબને મળે છે.

મુખ્ય સરોવર—બાલેટનસી, ન્યૂમીઝ્લરસી, ઈત્યાદિ.

મુખ્ય શહેર—વિના, એ સુદર રાજધાની દાન્યુબ નદી ઉપર છે. અને પ્રેસ્બર્ગ, વ્યુઝા (અથવા વ્યાગ્રેન), અને વેસ્થ પણ દાન્યુબ નદી ઉપર છે. વેસ્થ એ હંગરિની રાજધાની છે. વેગ એ બોહીમિયા પ્રાંતની રાજધાની છે. ઇન્સબ્રુક એ તિરલ પ્રાંતમાં યુનિવર્સિટિને મોટે પ્રસિદ્ધ છે. ત્રિએસ્ટ એ આદ્રિઆટિક સમુદ્રને કિનારે મોટું બંદર છે. હેબેર્ક્સન એ હંગરિમાં હુનરી માત્રને મોટે પ્રખ્યાત છે.

આસ્ટ્રિયાના રાજ્યમાં જર્મનોના હાથમાં રાજ્યસત્તા છે, અને હંગરિમાં મુગલ જાતના મગિઆર લોકના હાથમાં મુખ્ય રાજ્યસત્તા છે. પરંતુ આસ્ટ્રિયા અને હંગરિમાં રુકલેવોનિઅન લોકની વસ્તી પુષ્કળ છે. નૈરત્ય કોણમાં ઈટાલિઅન જાતના લોકની અને અગ્નિ કોણમાં ગ્રીક વગેરેની વસ્તી પુષ્કળ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, ઝાણ, ધાતુ, આલીવનું તેલ, મેવો, દ્રાક્ષનો દારૂ, લાકડાં, ઊન, લોઢાનો સામાન, હથિઆર, યંત્રો, વગેરે.

આશ્ચિ આ અને હુંગરિની ભૂમિ રમાળ છે અને તેમાં મધ્યની જાતના ધાતુઓની મોટી ખાણો છે.

૧૨. સ્વિત્ઝર્લૅન્ડ.

એ નાનો દેશ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે જર્મનિ અને આશ્ચિ, દક્ષિણે ઈટાલિ અને પશ્ચિમે ફ્રાન્સ છે.

એના ૨૨ ભાગ કરેલા છે.

યુરોપના મધ્યના દેશો કરતાં એ દેશ વધારે પહાડી છે. એમાં આલ્પ્સ પર્વતની પણ મોટી હાર છે. આલ્પ્સ પર્વતનું મોઢાં નામે જાણ્યામાં જાણ્યું શિખર ફ્રાન્સમાં છે. ત્યાં ફ્રાન્સ, સ્વિત્ઝર્લૅન્ડ, અને ઈટાલિની સરહદો મળે છે.

મુખ્ય નદીઓ—રૅઇન અને રોન. પરંતુ યુરોપ ખંડમાં સ્વિત્ઝર્લૅન્ડ મોટો જળક્ષેપ પ્રદેશ છે, અને નહાઈત તથા નહોન મિવાય સ્વિસ આલ્પ્સનું બરફ ઓગળવાથી દાન્યુબ અને રો નદીઓને પાણી મળે છે.

મુખ્ય સરોવરો—કોન્સ્ટન્સ, એની પાસે થઈને નહાઈત નદી વહે છે; જિનીવા, એની પાસે થઈને નહોન નદી વહે છે. એ મિવાય ખીખું સુંદર સરોવરો ધણાં છે.

મુખ્ય શહેરો—જિનીવા એ નહોન નદી ઉપર છે. આહિ એ નદી જિનીવા સરોવરમાંથી નીકળે છે. એ શહેરમાં ધડિઆળ અને ઘરેણાં સારાં બને છે. બેસલ (બાસેલી અથવા બાલ) એ નહાઈત નદી ઉપર છે. એ રેશમના વેપારને માટે પ્રસિદ્ધ છે. બર્ન એ આર નદી ઉપર રાજધાની છે. શ્વિચમાં યુનિવર્સિટિ છે.

ધણાખરા સ્વિસ લોક જર્મન કુળના છે, પરંતુ ધણાક ફ્રેંચ અને કેટલાક ઈટાલિઅન છે. લોકો હોશિઆર અને ઉદ્યોગી છે.

એ દેશમાં મુખ્યત્વે એતી સારી થાય છે, પરંતુ કેટલોક હુનરી માલ પણ થાય છે.

મુખ્ય નિકાસ—રેશમ, ધડિઆળ, અલંકાર, ભરતકામ, દોર, ઈમારતી બાકડું, ઈત્યાદિ.

૧૩. ઇટાલિ.

ઇટાલિ દ્વીપકલ્પની આકૃતિ મનુષ્યના પગ જેવી છે. એની ઉત્તરે આલ્પ્સ પર્વત છે તે આસ્ટ્રિયા અને રિવ્ઝ્ઝાર્ડાથી એને જીરો પાડેછે; પશ્ચિમે ક્રાન્ઝ અને ભૂમધ્ય સમુદ્ર, દક્ષિણે ભૂમધ્ય સમુદ્ર, અને પૂર્વે આદ્રિઆટિક સમુદ્ર, તથા આસ્ટ્રિયા છે.

એ દેશ ઉપર રાજ્યનો અમલ છે અને હાલમાં એના ૬૯ પ્રાંતો કરેલાછે.

મુખ્ય પર્વતો—ઉત્તરે આલ્પ્સ; આર્પાનેન્સ, એ ઇટાલિની દક્ષિણોત્તર આવેલાછે. નેપ્ઠ્ઝની પામે વિસ્તૃતવિસ્ત અને સિસિલિમાં ફ્લોરેન્સ એ બે જગ્યાનામુખી પર્વત છે.

મુખ્ય નદીઓ—પો અને આદ્રિજ, એ બંને આદ્રિઆટિક સમુદ્રને મળેછે. આર્નો અને તૈબર એ બંને ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો—સિસિલિ, એ એટ ઇટાલિની દક્ષિણ ત્રિકોણાકાર છે; ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં એ મોટામાં મોટો એટ છે. સાર્દિનિઆ, એલ્બા, ઈત્યાદિ. સિસિલિની દક્ષિણે માલ્તા અને ગોઝો ઇન્ફેન્જા તાળામાં છે.

મુખ્ય સરોવરો—ગાર્ડા, કોમો, અને માજિઓરો. એ શિવાય ખીન્ન ઘણાં સુંદર સરોવરો છે.

મુખ્ય ભૂરારો—સ્પાર્ટિવેન્તો, ઇટાલિની દક્ષિણે; પાસ્તારો, સિસિલિની દક્ષિણે.

મુખ્ય સામુદ્રધુની—ઓત્રાન્તો ઇટાલિ અને તુર્કિસ્તાનની વચ્ચે છે. મેસિનાની સામુદ્રધુની ઇટાલિ અને સિસિલિની વચ્ચે છે. લોનિ-ફોર્શઓની સામુદ્રધુની સાર્દિનિઆ અને કોર્સિકાની વચ્ચે છે.

મુખ્ય અખાત—વેનિસ અખાત, તારાન્તો અખાત, અને જીનોઆ અખાત.

મુખ્ય શહેરો—રોમ, એ રાજધાની તૈબર નદીને કાંઠે છે. આખી દુનિયામાં પ્રસિદ્ધિને પામેલાં શહેરોમાંનું એ એક છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૭૫૩ માં એ શહેર વશ્યું. રોમન કાયલિક ધર્મનો અધ્યક્ષ જે પોપ તેનો મુકામ એમાં છે.

ઈટાલિમાં મોટામાં મોટું શહેર નેપલ્સ ભૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે છે. બીજાં મોટાં શહેરોમાં મિલાન પ્રાચીન લાંબર્ડિ પ્રાંતની રાજધાની છે. વાલર્મો એ સિઝિલિ એટની ઉત્તરે સિઝિલિની રાજધાની છે, ટ્યુનિસ એ પો નદીને કાંઠે પ્રાચીન પીદમોંત પ્રાંતની રાજધાની છે. ફ્લોરેન્સ, આર્નો નદી ઉપર તસ્કનિ પ્રાંતની રાજધાની છે. લેગ્ઝોર્ન એ બંદર છે; જીનોઆ, એ એજ નામે અખાત ઉપર બંદર છે; અને વેનિસ એ આદ્રિઆતિક સમુદ્ર ઉપર બંદર છે. વળી પાડુઆમાં યુનિવર્સિટી છે. બોલોના; પામા; મેસિના, સાનમરિનો એ સ્વતંત્ર શહેર છે; મિન્દિસિ એ બંદર છે; ઈત્યાદિ બીજાં મોટાં શહેરો છે.

લોકની ભાષા ઈટાલિઅન છે તે ફ્રેંચ, સ્પાનિશ, અને પોર્ટુગીઝ ભાષાઓને મળતી છે. એ સર્વે ભાષાઓ લાતિન ભાષામાંથી ગી-કળેલાં છે. લોક હોશિઆર, પરંતુ આળસુ અને નિર્ધન છે. વિદ્યા તથા ગાયનાદિક કળાઓમાં કુશળતાને માટે તેઓ પ્રસિદ્ધ છે. તેમનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે; અને નિકાસમાં મેવો, તેલ, દારૂ, રેશમ, મણ, રસાયણી પદાર્થો, ગંધક, આરસ, ઈત્યાદિ છે.

૧૪. યૂરોપી તુર્કસ્તાન.*

એની ઉત્તરે આસ્ટ્રિઆ અને હુંગરિ, તથા રશિઆ, પશ્ચિમે આસ્ટ્રિઆ, આદ્રિઆતિક સમુદ્ર, અને ભૂમધ્ય સમુદ્ર, દક્ષિણે ગ્રીસ; અને પૂર્વે આર્કિપેલેગો, માર્મારા સમુદ્ર, અને કાળોસમુદ્ર છે.

એ દેશ ઉપર રાજ કરનાર સુમલમાન રાજાને સુલતાન કહે છે. એના ૮ ભાગ કે રાજ્ય કરેલાં છે. વળી દાન્યુબ નદીની દક્ષિણે રોમાનિઆ, રોમાનિઆની નૈરૂત્ય કોણમાં સર્વિઆ, અને સર્વિઆની દક્ષિણે મોંતેનીઘો એ ત્રણ સંસ્થાન લગભગ સ્વતંત્ર છે.

એમાં પર્વતો ઘણા છે તેઓમાં મુખ્ય કોર્પેથિઅન પર્વત પશ્ચિમે તુર્કસ્તાન અને હુંગરિને જુદા પાડે છે. પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલા બાલ્કન

* સને ૧૮૭૮ માં આ રાજ્યને રશિઆએ લકાઈમાં હરાવી તેડી પાડ્યું છે. એના ફેટલાક પ્રાંતો એ રાજ્યમાંથી નીકળી ગયા છે. પરંતુ તેઓની મર્યાદા હજી પુરતકામાં પ્રસિદ્ધ થઈ નથી માટે આ પાઠમાં ફેરફાર કર્યા નથી. પરંતુ આ પ્રમાણે રાજ્યમાં ભગણ પડ્યું છે એ બીના નિશાનીઓને જણાવવી.

પહાડ તુર્કિસ્તાનની મધ્ય ભાગે પડેલાછે; અને તુર્કિસ્તાનની દક્ષિણે અને પશ્ચિમે પર્વતોની હાર છે, તે આલ્પ્સથી ગ્રીસ સૂધી ગયેલી-છે. એ છેલ્લી હારનું ઊંચામાં ઊંચું શિખર ઓલિમ્પસ પર્વત છે.

મુખ્ય નદીઓ—દાન્યુબ એ નદી આશ્ચિઆ અને હુંગરિ-માં થઈને તુર્કિસ્તાનમાં વહી કાળા સમુદ્રને ગળેછે. સેવ અને વૂથ એ એ દાન્યુબને મળનારી નદીઓ છે.

મુખ્ય દ્વીપો—ક્રીત (અથવા ક્રાદિઆ) અને લેમૂનોસ. એ મિત્રાય ખીન્ન નાના નાના બેટ ધણા છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—દાર્દનલ્સ (અથવા હેલેરપોટ) એ આર્કિપેલેગો અને માર્મોરા સમુદ્રને જોડેછે; અને વાસૂફરસ માર્મોરા સમુદ્ર અને કાળા સમુદ્રને જોડેછે.

મુખ્ય અખાત—સાલોનિકિ. વળી ખીન્ન નાના નાના અખાતો ધણા છે.

મુખ્ય નગરો—કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ કે ફ્સ્તંબુલ એ રાજધાની ઈ. સ. ૩૩૦ માં કોન્સ્ટાન્ટીન પાદશાહે બારફરમની સામુદ્રધુની ઉપર વસાવી. આદિઆનોપલ, એ વેપારનું સ્થળ છે; બુચરેસ્ટ એ રોમાનિઆ પ્રાંતની રાજધાની છે; બેલગ્રેદ એ સેવ અને દાન્યુબ નદીઓના મંડળ ઉપર સર્વિઆ પ્રાંતની રાજધાની છે; સોલોનિકિ, એ એજ નામે અખાત ઉપર બંદર છે; અને ગાલ્લિપોલિ એ દાર્દનલ્સ ઉપર બંદર છે.

રાજ્યની મુખ્ય મત્તા તુર્કના હાથમાં છે, પરંતુ વધારેમાં વધારે વસ્તી રુક્લેવોનિઅન લોકની છે. વળી લાતિન કે ગ્રીક કુળના લોક ઝાઝા છે.

એ દેશની ભૂમિ રક્ષાળ છે, અને તેમાં ધાતુઓની ખાણો પુષ્કળ છે. પરંતુ રાજ્યવ્યવસ્થા સારી નથી અને લોકો નિર્ધન અને નિરશ્વાહી છે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, ઊન, મેવો, ગુલાબનું અત્તર, રેશમ, આમડાં, ઈમારતી લાકડું, મીઠું, તમાકુ, ઈત્યાદિ.

૧૬. ગ્રીસ.

એ તુર્કસ્તાનની દક્ષિણે છે. ગ્રીસ અને તુર્કસ્તાન મળીને લગભગ દ્વીપકલ્પ થયેલો છે. પશ્ચિમે અને દક્ષિણે ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને પૂર્વે આર્કિપેલેગો છે. એના ત્રણ ભાગ છે, ઉત્તર ગ્રીસ, મોરિઆ દ્વીપકલ્પ, અને દ્વીવો. એ દેશ પહાડી છે. ઊંચામાં ઊંચો પર્વત પાર્નાક્સ છે.

મુખ્ય દ્વીપો—આયોનિયન એટનો સમૂહ એ ગ્રીસ અને તુર્કસ્તાનની પશ્ચિમે છે. નીચોપાંટ અને સૈફેદીસ ગ્રીમની પૂર્વે છે.

મુખ્ય ભૂશિર—સાતાપાન મોરીઆની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય મંયોગીભૂમિ—કોરિંથની મંયોગીભૂમિ એ ઉત્તર ગ્રીસ અને મોરીઆને જોડે છે.

મુખ્ય અખાતો—પત્રાસ તથા લીપાંતો (કોરિંથ) એ બંને ઉત્તર ગ્રીસ અને મોરીઆની વચ્ચે છે. ડાજિના એ આથેન્સ અને મોરીઆની વચ્ચે છે. એ ઝિવાય બીજા ઘણા છે.

મુખ્ય શહેરો—આથેન્સ એ રાજધાની પ્રાચીન દંતિહાસમાં પ્રખ્યાત થયેલાં શહેરોમાંનું એક છે. કોરિંથ, એ કોરિંથની મંયોગીભૂમિની પાસે છે; નોબિઆ, એ બંદર છે. સ્પાર્ટા, કોર્ફુ, ઈત્યાદિ બીજાં મોટાં શહેરો છે.

ગ્રીક લોક નિર્ધન છે, અને તેમના પર ઘણા કાળ થયાં નહારો અમલ ચાલે છે. તેમને વેપાર બહુ ગમે છે અને તેઓ મારા વહાણવટી છે.

મુખ્ય નિકાસ—આમળાં, તેલ, સીસું, ઈત્યાદિ.

પ્રકરણ ૫ મું,

આફ્રિકા ખંડ.

આફ્રિકા ખંડ મોટો દ્વીપકલ્પ છે. એ ખંડનો મંબંધ એશિઆ જોડે સુવેજની મંયોગીભૂમિથી થતો. ઉત્તરે આફ્રિકાની અને યૂરોપની વચ્ચે ભૂમધ્ય સમુદ્ર છે; આફ્રિકાની પશ્ચિમ સીમાએ આત્લાન્ટિક મહાસાગર છે; એ ખંડની પૂર્વ હદ ઉપર હિંદી મહાસા-

ગર, લાલ સમુદ્ર, સુવેજ અગ્નિ, અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાન (અરબસ્તાન અને સીરિઆ) આવેલાં છે. વર્ણનને અર્થ આફ્રિકાના ભાગ નીચે પ્રમાણે કરાય:—

૧. ઉત્તર આફ્રિકા. ૨. પશ્ચિમ આફ્રિકા. ૩. દક્ષિણ આફ્રિકા.
૪. પૂર્વ આફ્રિકા. ૫. મધ્ય આફ્રિકા. ૬. દ્વીપો.

ઉત્તર આફ્રિકાની વરતીનો ઘણો ખરો ભાગ મુઝલમાની ધર્મ પાળે છે; પરંતુ આબિસિનિયામાં ચાહુદી તથા ખ્રિસ્તિય ધર્મ માનનારા છે. પશ્ચિમ અને મધ્ય આફ્રિકામાં સીધી લોક વસે છે. સીધી લોક કાળા છે અને તેમના હોઠ જડા તથા માથાના વાળ વાંકડીયા ને જીન જેવા છે. એ સીધી લોકમાંની ઘણી જાતો નંગલી તથા મનુષ્યાહારી છે, ને તેઓ એક એક જોડે બદા યુદ્ધમાં મથેલી રહે છે. દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકાની વરતી સીધી ઓથી મારી છે. કાંઠાનાં કેટલાંક નગરોમાં મજલ તથા અરબ આવી રહ્યાં છે.

૧. ઉત્તર આફ્રિકામાં (૧) મિસર (ઈજિપ્ત) અને તેના પાડોશમાં (૨) આબિસિનિયા અટલે હબશી દેશ અને (૩) બાર્બરી સંસ્થાનો છે.

(૧) મિસર.

આફ્રિકાના ઈશાન કોણમાં મિસર દેશ છે. એ દેશની ઉત્તરે ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને પૂર્વે લાલસમુદ્ર તથા સુવેજ અગ્નિ છે; પશ્ચિમે ત્રિપોલી પ્રાંતને તથા લિબ્યારણ નામે સહરાના વિભાગને અને પૂર્વે અરબસ્તાન તથા સીરિઆને મિસર સ્પર્શ કરે છે. એમાં નીલ નામે માંઠી નદી છે તેનો લાંબો ને ઝાંકડો પ્રદેશ છે તે શુદ્ધ મિસર છે. એની બંને પડખે રેતીનાં રણ છે. એ રણમાં ઠેકણેઠેકણે રસાળ ટાપુઓ છે, તેઓમાં જળ હોય છે. શુદ્ધ મિસરના ત્રણ પ્રાંત છે, નીલનું મિસર, મધ્ય મિસર, અને ઉપનું મિસર. ઉપલા મિસરની દક્ષિણે ન્યુબિયા, કાર્દોફાન, અને બીજા અપ્રસિદ્ધ પ્રાંતો નીલ નદી ઉપરના ગોન્ડોકોરો સૂધી ગયેલા છે.

સુખ્ય શહેરો—નીલ નદીને આરે આવેલુ કાયરો (કેરો) શહેર મમરની રાજધાની છે. કેરોની વાયવ્યે સમુદ્રને કાંઠે આલેક્ઝાન્દ્રિઆ

(સિકન્દ્રિયા) નામે મોટા સિકંદર શહે વસાવેલું બંદર છે. ઉત્તર છેડે પોર્ત સદ્દ (મેપદ બંદર) અને હાલ ખોદેલી સુવેજની નહેરના દક્ષિણ બારા આગળ સુવેજ નામે પ્રખ્યાત ગામો છે. ન્યૂબિયાનું મુખ્ય નગર સ્વાર્તુમ નીલી નીલ અને નીલ નદીઓના સંગમની થડમાં છે.

મુખ્ય નિકાસ તથા આવક—અનાજ, તમાકુ, રૂંધાદિ પ-રદેશ મોકે છે. મધ્ય આફ્રિકામાંથી હાથીદાંત, સુવર્ણરજ, આમડાં, શહામૃગ પક્ષીનાં પીછાં, વગેરે વાણીજરા લાવે છે.

યૂરોપ, ભરતખંડ, અને ચીનની વચ્ચે વેપારનો મોટો માર્ગ મિસર દેશ છે. સુવેજ નવી નહેરને* રસ્તે મોટાં વહાણો ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને લાલ સમુદ્રમાંથી આવળ કરી શકે છે; વળી આલેક્ઝાંદ્રિયા બંદરે માલ ઊતારી રેલવેપર ચઢાવી કેરો તથા સુવેજ લઈ જવાય છે.

નીલનદી પૃથ્વીની બીજી સઘળી નદીઓ કરતાં લાંબી ગણાય છે. નિહોરિઆન્યાંજ અને આલ્બર્તન્યાંજ નામે વિશાળ સરોવરો નકશામાં લખ્યાં છે તેમાંથી એ નદી વહે છે. ધણે દૂર સૂકી વત્તાપછી આખિસિનયામાંથી આવનારી નીલી નીલ અને અત્પારી નામે બે નદીઓનો સંગમ તેની જોડે ન્યૂબિયામાં થાય છે. એ નદી બે મુખે ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળે છે. એમાંના એક મુખને કિનારે રોસેતા અને બીજાને કાંડે દામિયના કરોતે નગરો છે. એ બે મુખની વચ્ચે નીલ દ્વીપ નામે રસાળ પરાગણું છે. ઉતરના ત્રણ પ્રાંતોમાં એ-ટલે શુદ્ધ મિસરમાં બહુ સારો પાક થાય છે. એ ભાગમાં વરસાદ કવચિતજ વરસે છે, પરંતુ નીલ નદીમાં હરવર્ષ મોટું પૂર આવે છે, અને તેના બંને કાંઠાના પ્રદેશમાં એ પૂરનું પાણી ફરી વળે છે ને ઉપર ખેતીનો આધાર છે. ઉપર કહેલાં મોટાં સરોવરો ભણી ભારે વરસાદ થાય છે તેથી એ રેલ આવે છે. ન્યૂબિયા તથા દક્ષિણનો મૂલ્ય શુદ્ધ મિસર જેટલો રસાળ નથી ને તેમાં મોટાં રણ છે. ઘણા પ્રાચીન કાળના મુધરેલા દેશોની પકિતમાં મિસર દેશ છે. એમાં રાજ્ય સર્જક ઘણા ફેરફાર થઈ ગયા છે. હાલનો હાકેમ ખિદિવ એલ મિસર કહેવાય છે, ને તે ઇસ્તમ્બૂલના સુલતાનનો માત્ર નામનો તાબેદાર છે. એ ખિદિવ તથા શુદ્ધ મિસરની અને ન્યૂબિયાની વસ્તીનો ઘણોખરો ભાગ મુસલમાની ધર્મમાં છે, તથા અરબી બોલી બોલે છે. પરંતુ શુદ્ધ મિસરમાં કેટલાક ખ્રિસ્ત લોક છે તેઓ મિસરના અસલી રહેવાશીઓના વંશજ કહેવાય છે. એ મુસલમાનો બહુધા અરબ અને દેશના અસલ રહેવાશીઓની મિત્ર ઓલાદના છે. ન્યૂબિયાની † દક્ષિણમાં તથા કાર્દાફાનમાં સીધી જતની વસ્તીનો આરબ થાય છે. એમાંના ઘણા સીધીને ગુલામ કરી ઉતર ન્યૂબિયામાં અને શુદ્ધ મિસરમાં આણેલા છે.

* એ નહેર ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને લાલ સમુદ્રને જોડે છે. એ નહેરમાં સને ૧૮૬૯ માં વહાણો ચાલવા માંડ્યાં.

† ન્યૂબિયાના મૂળ વતનીઓ ઇતિઓપી કહેવાતા, અને તેઓ પ્રાચીન મિસરના લોકની જતના હતા.

(૨) આફ્રિકાની આ ઉત્તર હિલ્લી દેશ.

એ દેશ પહાડી છે. એની ઉત્તર અને પશ્ચિમ મર્યાદાને લગતા મિસરી રાજ્યના પ્રાંતો છે. એની પૂર્વે આવેલા કાંઠાના મૂલક હવર મિસરનો રાજ દાવો કરે છે. એની દક્ષિણ સીમાએ સોમાલી તથા ગાલા લોકના મૂલક છે. નીલ નદીને મળનારી નીલી નીલ તથા અત્વારા નદીઓનાં મૂળ હવરની દેશના પર્વતોમાં છે. આખો દેશ મોટા એક રાજ્યના સ્વાધીનમાં ન હોતાં ઘણાં નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયેલો છે, ને એ રાજ્યો ઘણુંકરીને એક એક જોડે વધરા કરવામાં રોકાયેલા હોય છે. મધ્યમાં ગોન્દાર અને લાલ સમુદ્રને તીરે મસાવા બંદર એ નામીયાં શહેરો છે. મસૂવા બંદર હાલ મિસરને તાબે છે. મદલા કરીને પ્રખ્યાત ગઢ છે તેને ઇંબ્રેજે ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં જીત્યો હતો. દેશ રમાળ અને લાકડાં તથા પાણીથી ભરપૂર છે; એવું કહે છે કે ખૂન, કપાસ, અને પીન્ન કીમતી છોડવા વગડામાં ઊગે છે. પણ રાજ્યવ્યવસ્થા દુર્દશામાં છે અને લોક માઠી અવસ્થામાં છે. ન્યૂબિયાના અસલ વતની, ચાહુદી, અરબ, સીધી, વગેરે જાતો મળી જઈ હાલની વસ્તી થઈ છે. ઘણા-અરા લોક આમહારી બોલી બોલે છે, અને અધમ થયેલા ૩૫માં ખ્રિસ્તિ ધર્મ પાળે છે.

(૩) બાર્બરી સંસ્થાનો.

ભૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે પૂર્વમાં મિસરથી પશ્ચિમમાં આત્લાન્ટિક મહાસાગર સુધી એ સંસ્થાનો છે. એ સંસ્થાનોનાં નામ નીચે પ્રમાણે:-

ત્રિપોલિ, તૂનિસ, આલ્જીરિયા, અને મારોકો.

બાર્બરીસહિત ત્રિપોલિ અને પૂજન નામે મોટો રણદ્વીપ જે હકિમના તાબામાં છે તેને બે કહે છે, અને તે તુર્કિસ્તાનના સુલતાનના હાથનીયે છે. એ સંસ્થાનની રાજધાનીનું નામ ત્રિપોલિ છે.

તૂનિસનો અધિપતિ પણ બે કહેવાય છે. પહેલાં તે એજ સુલતાનને તાબે હતો, પણ હાલમાં સ્વતંત્ર છે. વેપારને માટે વખણાયેલું

મોટું તૃનિસ શહેર એ મંસ્થાનની રાજધાની છે. એ નગરીની પાસે કાર્યજનું ખંડેર છે.

અલ્જીરિયા ક્રાન્સને તામે છે. એના મુખ્ય શહેરનું નામ અલ્જીરિયા અથવા અલ્જીર છે. કાન્સ્ટન્ટીન કરીને બીજું મોટું નગર એ મંસ્થાનમાં છે.

મારોકોના રાજને સુલ્તાન કહેછે. એની રાજધાનીનું નામ મારોકો છે. ફજ નામે મોટા શહેરમાં ચોપડીઓનાં પૂડાં વગેરે મારું સુંદર ચામડાં તૈયાર કરવામાં આવેછે. એ ચામડાંને મારોકોચર્મ કહેછે. જિબ્રાલ્તરની આસુદ્રધુનીને કિનારે તાંજીર અને નેતુબાન બંદરો છે; અને સ્યુતા નામે ગઢ ડુંગર ઉપર જિબ્રાલ્તરની યામે છે. તેતુબાન બંદર તથા સ્યુતાગઢ રૂપેન દેશના કબજામાં છે.

એ ચાર બાર્બરી મંસ્થાનોનો મૂલક દક્ષિણે મોટા રણમાં ધૂમે લોછે; એ મંસ્થાનો અને રણની વચ્ચે અલ્સ પર્વત છે.

મુખ્ય અખાત—સિદ્દા અને કાચેસ.

મુખ્ય ભૂશિર—ચોન અને સ્પર્તેલ.

અલ્સ પર્વતની ઉત્તરના પ્રદેશમાં અનાજ પુષ્કળ પાડેછે, અને એ પહાડના ઢાળ ઉપર ખજૂરીઓ, આલીવ, અને મેવાનાં ઝાડ બીગેછે. બાર્બરી મંસ્થાનોમાં ખનિજો પણ મળેછે.

મુખ્ય નિકાસ—ઘોડા, મેવા, અનાજ, તમાકુ, ચામડાં, રૂપું, ત્રાંચું, મીઠું, ઈત્યાદિ.

એ મંસ્થાનોના રહેવાશી અરબ અને અરબને મળતી જાતોની ઓલાદ છે.

૨. પશ્ચિમ આફ્રિકા.

બાર્બરી મંસ્થાનની દક્ષિણે મોટું રણ છે; અને મોટા રણની દક્ષિણે તથા પશ્ચિમ કાંઠે નીચે લખેલા દેશો છે:—

- (૧) સેનિગાંબિયા. (૨) ઉપલોગિની. (૩) નીચલોગિની. (૪) હાતંતાત મૂમિ.

(૧) એ આર દેશોમાં મૌથી ઉત્તરે સેનિગાંબિયા છે. એની પૂર્વે સીધી લોકનો સૂદાન દેશ છે.

સેનિગાલ અને ગાંબિયા નદીઓનો જે પ્રદેશ તે સેનિગાંબિયા. રિઓગ્રાન્ડ કરીને ત્રીજી નદી એમાં છે. સેનિગાંબિયા અને સૂદાનની વચ્ચેના પહાડોમાંથી એ નદીઓ નીકળેછે.

સેનિગાંબિયામાં વર્દ ભૂશિર (કેપ વર્દ) છે. અર્થેથી પશ્ચિમમાં ગયેલું બિંદુ આફ્રિકામાં એ છે.

સેનિગાંબિયામાં વસનારી ઘણી જાતો મુસલમાની ધર્મમાં છે, અને બીજી સીધી કે અર્ધ સીધી જાતોથી વધારે સુધરેલી છે. એ વસ્તી ઉપરાંત સેનિગાલ નદીને આરે ક્રાન્સનું મંથાન છે તેની રાજધાનીને સાંગલૂઈ કહેછે. ગાંબિયા નદીને કાંઠે ઇંથ્રેજનું મંથાન છે તેનું મુખ્ય નગર બાયર્સ્ટ છે. રિઓગ્રાન્ડ નદી ઉપર પોર્ટુગાલનું મંથાન છે. વધારે દક્ષિણમાં ઇંગ્લાંડનું સિણા લિઓન નામે મંથાન છે. એના મુખ્ય શહેરને ફ્રીતૌન કહેછે. ગુલામ પકડી લાવીને વેચવાનો ધંધો અટકાવવાને આ મંથાન સ્થાપ્યું. વહાણોમાંથી છોડવી લાવેલા ગુલામોની અહીં વસતી કરીછે.

(૨) સિએરા લિઓનથી લોપાજની ભૂશિર સૂધીની પટીને ડમ્લો ગિની દેશ કહેછે. એની દક્ષિણે અને પશ્ચિમે ગિનીનો અખ્ખાત છે. ઉત્તરમાં ઉપલા ગિની અને સૂદાન દેશની વચ્ચે કાંગ પર્વત આવેલાછે, અને પૂર્વે જે મૂલક છે તેની ખોળ હજી કોઈ સુધરેલા માણસે કરી નથી.

ઉપલા ગિનીમાં મોટી નદી એકજ છે. એને જોલીબા કે નૈજર કહેછે. એ સૂદાન દેશમાંથી આવેછે.

મુખ્ય અખ્ખાત—નૈજરના દ્વીપની એક પડખે બેનિનનો અખ્ખાત છે જે બીજે પડખે બિઆફ્રાનો અખ્ખાત છે; ત્રીજો ગિનીનો અખ્ખાત છે.

ઉપલા ગિનીનો નેટલો ભાગ દરિયા કાંઠે છે તેટલો જણાયલો છે, તેની પેલીમરનો ભાગ હજી જણાયલો નથી. એ જણાયલો

પ્રદેશ પશ્ચિમ ભણી નૈજર નદીના મુખ્ય લગી પાણથળ છે, પણ એ ભાગમાં પાક આરો થાય છે. નૈજરની અગ્નિકોણમાં કામેરન પહાડનો આરંભ થાય છે, જે ત્યાંથી ડૂંગરાળો દેશ છે. કાંકા ઉપરનાં મુખ્ય સ્થળો—લિવારિયા પરગણું, એનું તાલુકા ગામ મનરોવિયા છે. છૂટેલા ગુલામોને વસવાને આર અમેરિકાના કોઈ ગૃહસ્થોએ એ અંસ્થાન સ્થાપ્યું છે. વેપારીઓના રક્ષણને અર્થે તથા ગુલામનો વેપાર અટકાવવાને કારણે અંગ્રેજો કેટલાંક થાણાં ખેંચાડ્યાં છે. એમાંના એકને ફેપ કોસ્ટ કાલ કહે છે. ગિનીના કિનારાના કોઈ ભાગને અનાજ આરો, હાથીાંત આરો, સુવર્ણ આરો, અને ગુલામ આરો એમ વેપારની જાણુઓ માંમાણે કહે છે.

કાંકાની અમીપ આવેલાં સીધી લોકનાં રાજ્યોમાંનાં એ પ્રસિદ્ધ છે. એક આશાન્તી લોકનું રાજ્ય; એની રાજધાની કૂમાસી નગર છે; બીજું દાહોમી. ઘણાંપરાદેશી રાજ્યો જંગલી છે.

(૩) નીચલાં ગિની દેશ ત્રિપુવટ્તની દક્ષિણે છે. એનો વિસ્તાર લોપાજ ભૂશિરથી નીચો ભૂશિર તલક છે. એની પૂર્વ મર્યાદાપર આવેલા મૂલકની હકીકત જાણાયલી નથી. મધ્ય આફ્રિકા એની દક્ષિણ સીમાએ છે.

મુખ્ય નદી—કાંગો કે જેર.

પોર્તુગાલનાં વિસ્તાર્ણ થાણાં નીચલા ગિનીમાં છે, અને દેશી રાજ્યોએ ઘણાં છે. પોર્તુગાલનાં મુખ્ય સ્થાનનાં નામ સંત પૉલ દીલોઆન્ડા તથા બેંગુવીલા. એ કિનારો ગુલામતા વેપારને માટે પ્રખ્યાત હતો. ગિનીના રહેવાશીઓને તેમની હાલની નહારી અવસ્થામાં રાખનાર ઘણે દરજે એ વેપાર છે.

સેનિગામ્બિયા અને ગિનીની નિકામ અનેક છે. સુવર્ણરજ, હાથીદાંત, શાહમૃગનાં પીંછ, ઈમાગતી લાકડાં, રૂપ, કોપરેલ, આમડાં, મધ, ગૂંદર, લાખ, કામ્બાની ઢાલ, ચોખ્ખા, અને રૂ.

(૪) હાનંતાત દેશ—નીચલા ગિનીથી આરેજ નદી સૂધી એ દેશનો વિસ્તાર છે. એની અને દક્ષિણ આફ્રિકાની વચ્ચે એ નદી છે.

એ દેશ વિષે ઝાઝું જાણવામાં આવ્યું નથી. એમાં ઘણી જાતો ધમે-
છે, તેઓમાં હાનતાત ઝૌથી અધમ આવસ્યામાં છે. કાફર જાતને
મળતી બીજી જાતો છે તેઓ મુકાબલે ચઢતી રીયતિમાં છે.

૩. દક્ષિણ આફ્રિકા.

દક્ષિણ આફ્રિકાની હદ ઉત્તરમાં આરેન્જ નદી તથા તેને મળ-
નારી વાલ નદી તથા લિમ્પોપો નદીથી થઈ છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં નીચેના દેશો છે:-

દેશ.	રાજધાની.
(૧) કેપ કાલોની (કેપસંસ્થાન.)	કેપટૌન.
(૨) કાફરારિયા.	બતરવર્થ.
(૩) નાતાલ.	પીતર્મારિત્સબર્ગ.
(૪) જૂલુદેશ.
(૫) આરેન્જ નદીનું સ્વતંત્ર રાજ્ય.	ઢ્યોમફોતીન.
(૬) ત્રાંસવાલનું પ્રજાસત્તાક સંસ્થાન.	પ્રિતોરિયા.

કેપ કાલોની તથા નાતાલ એ ઇંગ્લાંડનાં વસાવેલાં વિશાળ સં-
સ્થાનો છે. મરકારના મોકલેલા ગવર્નરો તેઓ ઉપર અમલ કરે-
છે. નાતાલની દક્ષિણે કાફરારિયા છે, અને ઉત્તરે જૂલુ દેશ છે;
એ બંને કાફર નામે દેશી લોકના છે. આફ્રિકાની ઘણી ખરી
જાતોથી એ ચડીઆતી હાલતમાં છે. આરેન્જ નદી ઉપરના સ્વ-
તંત્ર રાજ્યમાં તથા ત્રાંસવાલના પ્રજાસત્તાક સંસ્થાનમાં પ્રથમ વ-
સેલા વસંદાના વંશજો રહેછે.

મુખ્ય શહેરો-રાજધાનીઓ કહી તે ઉપરાંત બીજાં નગરોમાં
મુખ્ય ગ્રેહમ નગર, અને ફિલિજાબેથ બંદર કેપ કાલોનીમાં છે, અને
દર્બાન (નાતાલ બંદર) નાતાલમાં છે.

મુખ્ય ભૂશિરો-કેપ ગુદ હોપ ઇ. સ. ૧૪૯૩ માં બાર્થોલોમ્યુ
દિઆઝે શોધી કહાડી; આગ્વલ્હાસ ભૂશિર.

મુખ્ય અખાત તેચલ, ફાલ્સ, અલગોઆ, તથા દીલાગોઆ.

મુખ્ય નિકાસ—ઊન, બૂનદાણા, શાહમૃગનાં પાંચ, ચામડાં, અને દ્રાક્ષનો દારૂ. નાતાલમાંથી ખાંડ અને હાથીદાંત. નાતાલ તથા વલંદાનાં બંને મંરથાનોમાં મોનું તથા હીરા જડે એવાં સ્થળો હમણાં માલુમ પડ્યાંછે.

૪. પૂર્વ આફ્રિકા.

દક્ષિણમાં ત્રાંમવાલ મંરથાન અને જૂલુ દેશથી ઉત્તરમાં એદન અખાત સૂધી પૂર્વ આફ્રિકાનો વિસ્તાર છે.

પૂર્વ આફ્રિકાના દેશ.

દેશોનાં નામ.	રાજધાની.
સોકાલા.	સોકાલા.
મોજાંઘીક.	મોજાંઘીક.
જાંજીવાર	જાંજીવાર.
સોમાલી દેશ.
ગાલા દેશ.

એ દેશોમાંના સોકાલા અને મોજામ્બીક પોર્તુગલને તાબે છે; જાંજીવારમાં મુઝલમાન સુલતાનનો અમલ છે, અને છેલ્લા બે દેશો જંગલી હાલતમાં છે. ઉપર જે રાજધાનીઓ કહી તે ઉપરાંત જાંજીવારમાં મોમ્બાસ નગર અને સોમાલીમાં વર્ધરા બંદર, તથા એદનના અખાતને કિનારે ગાલા દેશમાં જૈલા બંદર છે.

મુખ્ય પર્વતો—એના પહાડો ઉત્તરમાં ગ્વાદાફુવી ભૂશિરથી દક્ષિણમાં કેપ ગુડ હોપ સૂધી કાંઠાને મુમાંતર છે. એ લાંબા પર્વતોમાં સર્વથી ઊંચો કિલીમાનજારો નામે છે. જાંજીવાર અને મોટાં મરોવરના પ્રદેશની વચ્ચે એ શિખર છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુની—મોજામ્બીક નામે છે તે મોજામ્બીક પ્રાંત અને મોટા માદાગારકર ખેટની વચ્ચે છે.

મુખ્ય નદી—જામ્બેજી, એ મોજામ્બીકની સામુદ્રધુનીને મળેછે.

મુખ્ય ભૂશિર—ગ્વાદાફુવી, એ આફ્રિકાનું અતિ પૂર્વ બિંદુ છે.

મુખ્ય દ્વીપો—જાંજીબાર; એમાં જાંજીબાર શહેર છે. માદાગાસ્કર એની રાજધાનીનું નામ તાનાનારીચો છે. વાંમોરુ દ્વીપો; એમાં દેશી સંસ્થાનો છે. બુર્બો એ ક્રાન્સને કબજે છે; મોરિસ (રાજધાની પોર્તલુઈ) તથા સૈચલ ઇંગ્લાંદને સ્વાધીન છે; સોકોત્રા બેટ.

પૂર્વ આફ્રિકામાંથી જોનું અને હાથીદાંત પરદેશ ખાતે ચઢેછે. એમાં યુલામોનો વેપાર બહોળો ચાલેછે, પરંતુ એ વેપાર બંધ પાડવાનું જાણનારના સુલતાને ઇંગ્લાંડને હાલમાં વચન આપ્યુંછે. મોરિસ બેટમાંથી સરસ ખાંડ પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. પૂર્વ કાંઠે અરબ વેપારીઓ ધણા વસેછે, અને પશ્ચિમ તથા મધ્ય આફ્રિકાના સીધી લોક કરતાં ત્યાંના અમલી રહેવાશીઓ દક્ષિણના કાફેરો તથા ઉત્તરના હબશી લોકની પેઠે ચઢીઆતા છે.

૬. મધ્ય આફ્રિકા.

મધ્ય આફ્રિકાના ધણા ભાગની હજી ભાળ લાગી નથી; તોપણ નીચેના દેશો કહી શકાય:—

- (૧) સહરા કે મોટું રણ.
- (૨) સૂદાન કે સીધી દેશ.
- (૩) મોટાં સરોવરોનો પ્રદેશ.
- (૪) મધ્ય આફ્રિકાનો દક્ષિણ ભાગ.

(૧) સહરા કે મોટું રણ બાર્બરી સંસ્થાનોની દક્ષિણેથી શરૂ થાયછે, ને પૂર્વમાં ત્રિસરથી તે પશ્ચિમમાં આત્લાંતિક સૂધી ફેલાયલું છે. એ સહરામાં ધણાક રસાય અને પુષ્કળ પાણીવાળા રણ-દ્વીપો છે. બાર્બરી અને સુદાનની વચ્ચે જાંટવડે વેપાર ચલાવનારા વણજારને મુકામ કરવાને એ ટાપુઓ કામ લાગેછે. એમાંના ફજાન નામે એક ટાપુ વિષે ત્રિપોલીના વર્ણનમાં કહ્યુંછે. રણમાં વસનારા લોક અને બાર્બરીના લોક એક જાતના છે, ને તેઓ ધર્મે મુસલમાન છે.

(૨) સૂદાન કે સીધી દેશ સહરાની દક્ષિણે છે. પશ્ચિમે સેની-

ગામ્બિયાથી તે પૂર્વમાં મિસરના કાર્દોફાન સૂધી તેનો વિસ્તાર છે. દક્ષિણમાં સુદાનની હદ ઉપર ઉપલો ગિનીદેશ તથા આફ્રિકા ખંડના મધ્યનો અજાણાયલો મૂલક છે. સુદાનમાં ફેટલાક દેશી રાજ્ય છે; એમાંના જાણવામાં આવેલાં નગરોનાં નામ—સેગો, તિમ્બક્તુ, અને વોઆસ એ ત્રણે નૈજરને કાંડે કાંઠાની પાસે છે; સાકાતુ; શાદ (આડ) ઝરોવરને તીરે કૌકા; કાર્દોફાનને લગતો દારૂપૂર પ્રાંત છે તેમાં કોંવે શહેર છે. એ શહેરને મિસરના રાજ્યએ હાલ જીતી લીધેલું ઝંભળાય છે.

મુખ્ય નદી—નૈજર છે. એનાં બીજાં નામ જાલિવા ને ક્વારા છે. કૉંગ પર્વતમાંથી નીકળી ચકરાવો ખાઈ સુદાન અને ઉપલા ગિનીમાં થઈ ગિનીના અખાતને મળે છે. ડાબે કાંડે નૈજરને મળનારી શાદા નદી છે.

મુખ્ય ઝરોવરનું નામ ચાડ છે. એમાં શારી વગેરે નદીઓનું પાણી આવે છે.

મુખ્ય પર્વત—કૉંગ પર્વત એ સુદાનને સેનિગામ્બિયા તથા ઉપલા ગિનીથી જુદો પાડે છે. સુદાનની દક્ષિણમાં શાદા નદીના મૂળના થડમાં આલાતિકા પહાડ છે.

સીધી લોકનું મૂળ સ્થાન સુદાન દેશ છે. એ લોક બહુધા પાખંડી ધર્મમાં છે; હાલ ધણાક મુઝલમાન થવા લાગ્યા છે.

(૩) મોટાં સરોવરોનો પ્રદેશ—સુદાનની દક્ષિણે અજાણ્યું રણ છે. ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં એ રણની તથા જંગલોની વચ્ચેના મૂલકમાં ધણાં વિશાળ સરોવરો કપતાન સ્પીકને જડ્યાં. એ જડવાથી નીલ નદીનાં મૂળ શોધી કહાડવાનું માન્ય તે પામ્યો. તે નદી એ સરોવરમાંથી નીકળે છે. પૂર્વે એ બિના કોઈના જાણવામાં નહતી. એ સરોવરોનાં નામ—ઉત્તરમાં વિક્તોરિઆ ન્યાંજા તથા આલ્બર્ટ ન્યાંજા; દક્ષિણમાં તાંગાનિકા. મોટી કે ઘોળી નીલ નદીનો આરંભ વિક્તોરિઆ ન્યાંજામાંથી થાય છે. ત્યાંથી વહેતી આલ્બર્ટ ન્યાંજામાં દાખલ થઈ બીજી મેર નીકળે છે; ને ગોંદાકોરોની ઉત્તરે થઈ મિસરના મૂલકમાં પ્રવેશ કરે છે.

આ ભાગમાં સીધી લોક વસેછે. હાથીદાંત વોલોરવાને બંજ-
બારથી અરબ વેપારિયો ત્યાં જાયછે.

(૪) મધ્ય આફ્રિકાનો દક્ષિણ ભાગ—એમાં ધૂશીને દાક્તર લિવિંગ-
સ્ટને હાલ મહિલા ભાગની તપાસ કરી. એનો વિસ્તાર ઉત્તરમાં
મોટાં મરોવરોથી દક્ષિણમાં આરેન્જ નદી લગી છે; પૂર્વે મોજમ્બીક,
સોકાલા અને ત્રાંસવાલ મંરથાન, પશ્ચિમે પોર્તુગાલનાં થાણાં અને
હાતન્તાત દેશ સૂધી.

એમાં જાંબેજી નદી છે, તે ઘણે દૂર સૂધીવહેતી જઈ પૂર્વ આ-
ફ્રિકામાં જાયછે અને હિન્દી મહાસાગરને મળેછે. જામ્બેજીને મળ-
નારી મરોથી મોટી નદી ચોવ છે.

મુખ્ય સરોવર—ન્યાસા છે. એમાંથી શીરે નદી નીકળી જામ્બે-
જીને મળેછે.

એમાં વમનારી જાતોમાં મરોપર બેશુઆના લોક છે ને તેઓ
કાફરને મળતા છે.

મુખ્ય ગામ—દક્ષિણમાં કુરુમાન કે લાસાકૂ અને કાલોબેંગ;
ઉત્તરમાં લિન્ચાંતી.

૬ આફ્રિકાના દ્વીપો.

પૂર્વ કાંઠાના દ્વીપો જાણીતી ચૂકયા છીએ (પૂર્વ આફ્રિકાનું વ-
ર્ણન જુઓ.) પશ્ચિમ કિનારે આજોગેજ, મદોગ, કનેરી, અને કેપ-
વીર્ડ દ્વીપો છે (રેપેન અને પોર્તુગાલનું વર્ણન જુઓ.) એજ
તીરે ગિનીના અખાતમાં ફર્નાન્ડોપો તથા અનાચોન રેપેનને હવાલે
છે. પ્રિન્સટાપુ તથા સેંટટામસ પોર્તુગાલને કબજે છે. દક્ષિણ આ-
ત્લાંતિકમાં અસેન્શન તથા સેંટહેલીના ઇંગ્લાંડને તામે છે.

પ્રકરણ ૬ ટું.

અમેરિકા જંડ.

અમેરિકા ખંડની પશ્ચિમ સીમાએ પાસિફિક મહાસાગર છે, પૂર્વે

આત્લાંતિક, ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર, અને દક્ષિણે દક્ષિણ મહાસાગર. અમેરિકાના વાયવ્ય કોણની પાસે એશિયા ખંડ છે. એ ખંડોની વચ્ચે બેલરિંગ નામે સામુદ્રધુની છે. અમેરિકાના એ ભાગ કસાય-ઉત્તર અમેરિકા અને દક્ષિણ અમેરિકા. પાનામાની યંયોગીભૂમિથી એ એ સંધાયલાછે.

ઉત્તર અમેરિકા.

મર્યાદા—ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર; પશ્ચિમે બેલરિંગની સામુદ્રધુની અને પાસિફિક મહાસાગર; દક્ષિણે પાસિફિક મહાસાગર અને પાનામાની યંયોગીભૂમિ; પૂર્વે કારિબિયન સમુદ્ર, મેક્સિકો અપ્પાત, તથા આત્લાંતિક મહાસાગર.

ઉત્તર અમેરિકાના દેશો.

(૧) કાનદા ફ્લોરો.

(૨) યૂનૈટેડ સ્ટેટ્સ (બેડાયલાં સંસ્થાનો.)

(૩) મેક્સિકો.

(૪) મધ્ય અમેરિકા. એમાં છ સ્વતંત્ર સંસ્થાનો છે.

ઉત્તર અમેરિકાના દક્ષિણ ભાગનું નામ મધ્ય અમેરિકા પાડ્યું-છે. ઉત્તરે મેક્સિકો અને દક્ષિણે પાનામાની વચ્ચે એ સાંકડી પટ્ટી છે.

મુખ્ય પર્વત—રાફી પર્વત, ઉત્તર અમેરિકામાં ઉત્તરથી દક્ષિણ દિશાએ પડેલોછે.

ધણાક અગત્યના દ્વીપો ઉત્તર અમેરિકાને લગતા છે, તેઓનું ખ્યાન આગળ કરવામાં આવશે.

મુખ્ય સમુદ્ર—ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાની વચ્ચે કારિબિયન સમુદ્ર.

ધર્મ અને રાજ્યરીતિ—પૂર્વે*અમેરિકામાં ઇન્દિઅન લોક વસતા; પણ ઈ. સ. ૧૪૯૨ માં કોલમ્બસને એ ખંડ જડ્યો ત્યાર પછી યુરોપથી એમાં વસવા આવનારી વધતી સંખ્યાએ કરીને એ જૂની પ્રજા ક્ષય પામીછે. કાનદામાં અને યૂનૈટેડ સ્ટેટ્સમાં વસેલા

* આ કલમ ઉત્તર અમેરિકા તથા દક્ષિણ અમેરિકા એ બેઉને લાગુ પડેછે.

યૂરોપી લોક ઘણું કરીને ઇંગ્રેજી ભાષા બોલેછે, ને માનરતંત માર્ગ પાળેછે; અને અમેરિકાના બાકીના ભાગમાં જઈ વએલા લોક ઘણું કરીને સ્પેન કે પોર્તુગાલની બોલી બોલેછે (બ્રાઝિલમાં પોર્તુગાલની ને બાકીના ભાગમાં સ્પેનની), અને રોમન કાથોલિક પંથને માનેછે. એમ ધર્મમાં અને ભાષામાં ભેદ હોવાનું કારણ એ છે કે ઉત્તર પ્રાંતોમાં ઇંગ્રેજ વસ્યાછે, અને બ્રાઝિલમાં પોર્તુગાલથી તથા બાકીના દેશોમાં સ્પેનથી ગયેલા લોક વસ્યાછે. અમેરિકાનાં રાજ્યો બહુધા પ્રજનમતાક છે.

(૧) કાનદા ઇલાકો.

વાયવ્ય કોણનો મૂજક પહોલાં રૂઝિયાને તાપે હતો તે તેણે હાલ યૂનૈતેદ સ્તેત્મને વેચાતો લીધોછ; એ બાદ કરતાં બાકીનો ઉત્તર અમેરિકાનો ઉત્તર ભાગ એ ઇલાકામાં છે.

એમાં માત્ર પ્રાંત છે.—આન્તારિકો, ક્વિબેકે, નોવાસ્કોશિઆ, ન્યૂબ્રન્સ્વિક, માનિતોવા, બ્રિટિશ કોલમ્બિયા, અને પ્રિન્સેડર્વડ્સેટ. આ માત્ર પ્રાંત અને બીજાં બે મહાજ (જેની રાજ્યરચના હજી કરી નથી) ઇંગ્લાંડની રાણીએ ઠરાવેલા ગવર્નર જનરલના હાથ નીચે છે. ઓતાવા શહેર રાજધાની છે.

મુખ્ય પર્વત—રાકી પર્વત ઉત્તર મહામાગરથી માંડીને યૂનૈતેદ સ્તેત્મની અરહદ સૂધી કાનદા ઇલાકાને પશ્ચિમ ભાગે આવેલોછે.

મુખ્ય નદીઓ—સેતલરિન્સ આત્લાન્ટિકને મળેછે; માકેન્ઝી ઉત્તર મહામાગરને મળેછે.

મુખ્ય સરોવર—સુવીરીઆર, હુરોન, એરી, અને આંતારિકો. એ છેલ્લું કાનદા અને યૂનૈતેદ સ્તેત્મની વચ્ચે છે. બીજાં મોટાં સરોવરો—વિનિપેગ, ગ્રેટસ્લેવ, ગ્રેટચેર, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય ઉપસાગરો અને અખાત—ચાફિન ઉપસાગર ગ્રીનૂલાંદની પશ્ચિમે છે; હ્રડસન ઉપસાગર કાનદા ઇલાકાની ઉત્તરે છે; ફન્ડી

૧ એનું બૂનું નામ ઉપસો કાનદા.

૨ એને પહેલાં નીચસો કાનદા કહેતા.

ઉપમાગર, ન્યૂપ્રન્રિવક તથા નોવાસ્કોશિઆની વચ્ચે છે. સેન્ટલા-
રેન્સ અપ્પાત, કાનદા ઈલાકાની અને ન્યૂપ્રોન્દલાંદ ખેટની વચ્ચે છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—બેલીઅલ ન્યૂપ્રોન્દલાંદ ખેટ અને પં-
ડના ઈશાન કોણ (લાખ્રદોર) ની વચ્ચે છે; દેવિસ, બ્રાફિન અને
આત્લાંતિકને માંધે છે; બારો તથા સ્મિથ એ બે બ્રાફિન અને ઉ-
ત્તર બર્ણીના દરિયાને જોડે છે; હૃદસન આત્લાંતિક અને હૃદમન
ઉપમાગરને માંધે છે; એ વિના બીજી ધણી છે.

મુખ્ય ભૂશિર—ચદલી અને સંચલ.

મુખ્ય દ્વીપકલ્પ—નોવાસ્કોશિઆ એ કાનદા ઈલાકાની અ-
ગ્રિકોણમાં છે.

મુખ્ય દ્વીપો—પ્રિન્સેડ્વર્ડ ખેટ; એ વિષે ઉપર કહેલું છે; ચોનકૂબર
ખેટ એ બ્રિટિશ કોલમ્બિયાની નૈરત્ય કોણમાં છે, ને જુઆન દી
પુકા નામે સામુદ્રધુની એને યૂનૈતેદ સ્તેત્સના મૂલકથી નોખો પાડે છે;
આંતિકાસ્તિ એ સેંત લારેન્સ નદીના મુખની બહાર છે; કેપ સિવન
ખેટ એ પ્રિન્સ એડ્વર્ડ ખેટની પૂર્વે છે; એ વિના ઓછા અગત્યના
બીજા ધણા છે.

મુખ્ય નગરો—આંતારિઓ પ્રાંતમાં ઓતાવા નદીને તીરે ઓ-
તાવા શહેર છે, તથા આંતારિઓ મરોવરના તટપર તોરાંતો; કિવમેક
પ્રાંતમાં ઓતાવા અને સેંત લારેન્સ નદીઓના સંગમપર માંત્રિયાલ
તથા સેન્ટ લારેન્સ નદીને કાંઠે કિવેક શહેર; ન્યૂપ્રન્રિવક પ્રાં-
તમાં સેંતજાન અને નોવાસ્કોશિઆ પ્રાંતમાં હાલિફાક્સ બંદર. એ
બંદર ઇંગ્રેજ વહાણના લશ્કરનું એક યાણું છે.

મુખ્ય નિકાસ—અનાબ, કાટ, માછલાં, ચામડાં, તથા સહોમ-
ચર્મ. બ્રિટિશ કોલમ્બિયામાં મસ મોનું નીકળે એવી ખાણો છે.

(૨) યૂનૈતેદ સ્તેત્સ.

હુનિયાનાં મોટાંમાં મોટાં રાજ્યોની પંક્તિમાં આ પ્રજાસત્તાક-
રાજ્ય ગણાય છે. એમાં હાલ ૩૭ સંસ્થાનો અને સંસ્થાન નહિ થ-

એલા બાર મહાલ છે. એ મંરથાનો અને મહાલો કાનદા ઈલાકાની દક્ષિણે અને મેક્સિકોની ઉત્તરે આત્લાંતિકથી પાશ્વિક સૂધી છે. આ વિશાળ મૂલકમાં એ ખંડનો વાયવ્ય કોણ ઉમેરાયોછે. એ કોણ પ્રથમ રૂચ દેશને હાથ હતો.

મુખ્ય પર્વતો—પશ્ચિમે કાંઠાની થડમાં ડૂંગરાની ઓળ છે, અને ત્યાંથી વધારે મહિલી તરફ કાનદામાંથી આવતા રાકી પર્વત છે, તેનો છેડો મેક્સિકોની દક્ષિણમાં છે; પૂર્વમાં સેન લારેન્સ નદીથી મેક્સિકોના અખાત સૂધી અલીગાની પહાડની ઓળ છે.

મુખ્ય નદીઓ—મિસિસિપી. એ મોટી નદીનો આરંભ આ રાજ્યની ઉત્તરે સુપીરીઆર ઝરોવરની પશ્ચિમના પ્રદેશમાં થાયછે. દક્ષિણ બણી વહેતાં તેમાં રાકી પર્વતમાં ઉત્પન્ન થનારી મિસૂરી નદી તથા અલીગાની પહાડમાંથી નીકળનારી ઓર્હિઓ નદી ભિગી થાયછે. મેક્સિકો અખાતને મળતાં પહેલાં લાલ અને બીજી નદીઓનો મંગમ તેની ઝાયે થાયછે. રિઓ ગ્રાંડ દલ નાત્ત નામે બીજી મોટી નદી રાકી પર્વતમાંથી નીકળી આગળ વહેતાં એ રાજ્યનો મેક્સિકો દેશથી વિયોગ કરેછે. એની ઉત્તર સીમા સેન્ટ લારેન્સને સ્પર્શ કરેછે. યુકોન નદી કાનદા ઈલાકામાં ઉત્પન્ન થઈ વાયવ્ય કોણનો જ મૂલક આ રાજ્યને તામે છે તેમાં વહેછે. એમાં બીજી ઘણી નદીઓ છે. રિઓ કોલોરાદો એ કાલિકાર્નિયાના અખાતને મળેછે; હડ્સન નદી, દેલાવેર નદી, સસ્કેહાના નદી, કનેક્ટિકત નદી, ઈત્યાદિ.

મુખ્ય ઝરોવરો—મીચીગાન એ કાનદાના યુરોન તથા સેન્ટ લારેન્સના કાંઠાનાં બીજાં ઝરોવરને મળેછે; સાલ્ત ઝરોવર, એ રાકી પહાડની પશ્ચિમે છે.

મુખ્ય ઉપસાગરો—દેલાવેર અને ચેસાપીક.

મુખ્ય ભૂશિરો—પૂર્વમાં કાદ, હાતેરાસ, અને સેબલ, તથા પશ્ચિમ કિનારે ફ્લોત્તરી.

મુખ્ય દ્વીપકલ્પો—અગ્નિકોણમાં ફ્લોરિદા, એની એક પાસે આત્લાંતિક છે, અને બીજી મેર મેક્સિકો અખાત છે; વાયવ્ય કોણમાં અલિયાસ્કા.

મુખ્ય દ્વીપો—લાંગવેટ, એ ન્યૂ યાર્કની પૂર્વે છે; બ્રાઝીલિયન ટા-
પુઆ, એ આલિયારકાની નૈઋત્ય કોણમાં છે.

મુખ્ય શહેરો—વાશિંગ્ટન એ રાજધાની પોનોમાક નદી ઉપર
છે; ન્યૂ યાર્ક; બુકલિન; ફિલાદેલ્ફિયા; મિસૂરી નદીને તીરે સેન્ટ
લુઈસ; મિસિસિપી નદી પર ન્યૂ ઓર્લીયન્સ; કાલિકાર્નિયામાં સાન્ ફ્રાન્સિસ્કો;
એ વિના ખીલ્ડ ધણું નગરો એ વિશાળ રાજ્યમાં છે.

મુખ્ય નિકાસ—રૂ, તમાકુ, ચોખ્ખા વગેરે અનાજ; વર્ગિનિયા
પ્રાંતનો તમાકુ અને વર્ગિનિયા તથા કારોલેના પ્રાંતોના ચોખ્ખા વ-
ખાણવા જોગ મરમ છે.

કાલિકાર્નિયાની અને તેની પાસેનાં સંસ્થાનોની જમીનમાંથી
મોનું પુષ્કળ નીકળેછે, અને ધણુંખરાં સંસ્થાનોમાં કોયલા, લોહું,
ઈત્યાદિ જડેછે.

(૩) મેક્સિકો.

એ પ્રજાસત્તાક રાજમાં ૨૭ સંસ્થાનો અને બે મહાલ છે.

એ રાજની પશ્ચિમ હદ ઉપર પાસિફિક મહાસાગર છે અને પૂ-
ર્વ શીમાએ મેક્સિકો અખાત છે. એની ઉત્તરે યૂનૈતેદ રાત્રી છે,
અને દક્ષિણે મધ્ય અમેરિકા છે.

મુખ્ય પર્વત—રાકી પહાડ એ યૂનૈતેદ રાત્રીમાંથી આવ્યો
આવી મેક્સિકોના અંત સૂધી ગયોછે.

મુખ્ય નદી—રિઓ ગાન્ડડલ નાર્ત્ત, એ મેક્સિકો અખાતમાં જાયછે.

મુખ્ય અખાતો—પૂર્વે મેક્સિકો અખાત અને પશ્ચિમે કાલિ-
ફાર્નિયા અખાત.

મુખ્ય દ્વીપકલ્પો—યુકાતાન, મેક્સિકો અખાત અને કારિબિ-
યન સમુદ્રની વચ્ચે છે; નીચલાં કાલિકાર્નિયા, એ કાલિકાર્નિયા
અને પાસિફિકની વચ્ચે છે.

મુખ્ય શહેરો—મેક્સિકો, એ રાજધાની છે, વેરાકુઝ અને તા-

સ્પિકો, એ નગરો અખાતને કાંડે છે; આકાપુલ્કો અને ખીજાં શહેરો મહાસાગરને કિનારે છે.

મુખ્ય નિકાસ—રૂપું, ત્રાંબું, કીરમજ, ગળી, આમડાં, મહોગની નામે લાકડું તથા ખીજી જાતનાં લાકડાં.

(૪) મધ્યઅમેરિકા.

મેક્સિકોની દક્ષિણે મધ્ય અમેરિકા છે. એમાં પાંચ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો અને એક ઇંગ્રેજી સંસ્થાન છે. એ રાજ્યોનાં નામ નીચે પ્રમાણે:—

સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
(૧) ગ્વાતેમાલા.	નવું ગ્વાતેમાલા.
(૨) હંડ્રેજનું હાંદૂરાસ.	બેલીજ.
(૩) હાંદૂરાસ.	કોમાયાગુવા.
(૪) સાન્સાલ્વાદોર.	સાન્સાલ્વાદોર.
(૫) નિકારાગુવા.	માનાગુવા.
(૬) કોસ્તારિકા.	સાંજોસે.

મધ્ય અમેરિકામાં મુખ્ય ઝરોવર નિકારાગુવા છે.

મુખ્ય અખાત—હાંદૂરાસ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ગળી, કીરમજ, અને જૂનદાણા.

(૫) દ્વીપો.

ઉત્તર અમેરિકાના મુખ્ય દ્વીપોનાં નામ અત્યારસૂધી આખ્યાં નથી. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ગ્રીનલાન્ડ અમેરિકાની ઈશાને છે. એ દ્વીપ દેન્માર્કના તાબામાં છે. પ્રથમ એવું ધારવામાં હતું કે એ એટ અમેરિકાનો ભાગ છે, પરંતુ હાલમાં માલુમ પડ્યુંછે કે એ દ્વીપ છે. બેહરિંગ સામુદ્રધુનીથી બાકિન ઉપસાગર સૂધી વહાણો જઈ શકેછે, પરંતુ પુષ્કળ બરફ હોવાથી માર્ગ વિકટ છે.

(૨) ન્યૂ ફૉંદલાંદ કાનદા ઈલાકાની પૂર્વે છે. એ એટ ઇંગ્રેજના તાબામાં છે. એનું મુખ્ય શહેર સેંતજાન છે.

ન્યૂ પ્રૌદલાન્દમાં મુખ્ય ભૂશિર રેસ છે. ન્યૂપ્રૌદલાન્દના કાં-
ડાપર ભેટલાં માછલાં જડેછે તેટલાં આખી દુનિયામાં ખીજે કોઈ
ટેકાણે જડતાં નથી.

(૩) વેસ્ટઈન્ડિઆ દ્વીપો—એના ચાર સમૂહ નીચે પ્રમાણે પાડ્યાછે:-
બહામા દ્વીપો, એમાં ઘેટ બહામા, ન્યુ પ્રાવિડેન્સ અને સાન્સાલ્વાદોર
મુખ્ય છે. એ દ્વીપો ઈંગ્લેન્ડને તામે છે. તેઓની સંખ્યા આશરે
૫૦૦ છે. એ બેટનું મુખ્ય શહેર નાસ્સૌ છે તે ન્યુપ્રાવિડેન્સમાં છે.

મોટા આંતિલીસ. એમાં ક્યૂબા, જામેકા, હાઈતી કે સાનડોમિંગો,
અને પોર્તોરિકો નામે મોટા ટાપુઓ છે. ક્યૂબા રૂપેનના તાબામાં
અને જામેકા ઇંગ્લાંડને કબજે છે. ક્યૂબાનું મુખ્ય શહેર હાવાના
છે, અને જામેકામાં મોટામાં મોટું શહેર કિંગ્સ્ટન છે.

નાના આંતિલીસ કે વિંદર્દ દ્વીપો અને લીવર્ડ દ્વીપો. એમાંના
ઘણાપર ઇંગ્લાંડ, રૂપેન, કે ક્રાબ્સના તાબામાં છે. એ બેઉ
સમૂહોમાં નાના આંતિલીસ વધારે અગત્યના છે. નાના આંતિલી-
સમાં મુખ્ય બેટ ત્રિનીદાદ અને ટ્રાઇનિદાદ (ઇંગ્લેન્ડના) અને માર્ટિનીક
તથા ગ્વાદેલૂપ (ફ્રેંચના) છે.

મુખ્ય નિકાસ—ખાંડ, ખૂનદાણા, તમાકુ, આદુ, રૂ, ઈત્યાદિ.

(૪) વર્ચ્યુદા. એ આશરે ત્રણસે દ્વીપોનો સમૂહ યૂનૈતેડ સ્ટેટ્સ-
ને પૂર્વ કાંઠે આત્લાંતિક મહાસાગરમાં છે. તેઓ ઇંગ્લેન્ડને તામે છે.

દક્ષિણ અમેરિકા.

મધ્ય અમેરિકા જોડે પાનામાની સંયોગીભૂમિવડે દક્ષિણ અમે-
રિકા સંધાયલાંછે. દક્ષિણ અમેરિકાની ખીજી બધી બાજુએ પાણી
છે. એની ઉત્તરે કારિબિયન સમુદ્ર, પૂર્વે આત્લાંતિક મહાસાગર, છે
પશ્ચિમે પાસિફિક મહાસાગર, અને દક્ષિણે દક્ષિણ મહાસાગર છે.
એના દેશો નીચે પ્રમાણે:—

(૧) કોલંબિયા.

(૪) ગિયાના.

(૨) વેનેઝૂએલા.

(૫) બ્રાઝિલ.

(૩) એક્વાદોર.

(૬) પેરુ.

(૭) બોલિવિયા.	(૧૦) પારાગુવાઈ.
(૮) ચિલી.	(૧૧) ઊરુગુવાઈ.
(૯) લાપ્લાતા.	(૧૨) પાતાગોનિયા
	અને દક્ષિણ દ્વીપો.

મુખ્ય પર્વત—આંદેઝ, એ પર્વત મધ્ય અમેરિકાથી દક્ષિણ અમેરિકાની આખી પશ્ચિમ બાજુએ છેડા સૂધી પથરાયેલા છે.

મુખ્ય સમુદ્ર—કારિબિયન છે તે વેસ્ટ ઇન્ડિયા દ્વીપો અને દક્ષિણ અમેરિકાની વચ્ચે છે.

(૧) કોલમ્બિયા.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એની રાજધાની બોગોતા છે.

મુખ્ય નદી—માગદાલેના છે. એ નદી આંદેઝ પર્વતમાં ઉત્પન્ન થઈ કારિબિયન સમુદ્રને મળે છે.

મુખ્ય ઉપસાગર તથા અખાત—કારિબિયન સમુદ્રમાં કારિયન અખાત અને પાસિફિક મહાસાગરમાં પાનામા ઉપસાગર.

એજ નામે ઉપસાગરમાં પાનામા શહેરથી સંયોગીભૂમિની બીજી બાજુએ આસિપન્વાલ સૂધી રેલવે બાંધી છે.

મુખ્ય નિકાસ—૩, ૨૫૨, ૭૫૧, અને ૫૩ ઝાડની છાલ.

(૨) વેનેઝૂલા.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એનું મુખ્ય શહેર કારાકાસ છે.

મુખ્ય નદી—ઓરિનોકો આત્લાંતિક મહાસાગરને મળે છે.

મુખ્ય અખાત—વેનેઝૂલા છે તે કારિબિયન સમુદ્રમાં પડે છે.

મુખ્ય સરોવર—મારાકાઈબો છે.

મુખ્ય નિકાસ—૩ છે.

(૩) એક્વાદોર.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એની રાજધાની કીટો છે.

મુખ્ય પર્વત—કોતોપાહી અને ચિંબોરોથો આંદેઝમાં છે.

મુખ્ય અખાત—ગ્વાયાલિવલ એ પાઝિક્કિની શાખા છે.

મુખ્ય નિકાસ—નાગિએર, રબર, અને પેર આડની છાલ.

(૪) ગિયાના.

એ દેશના ત્રણ ભાગ કર્યાછે—(૧) હંબ્રેજ તાબાનો ગિયાના; એની રાજધાની જાર્જટોન છે; (૨) વલંદા તાબાનો ગિયાના; એની રાજધાની પારામારીબો છે; (૩) ફ્રેંચ તાબાનો ગિયાના; એની રાજધાની કાચ્યેન છે.

મુખ્ય નદીઓ—એસકીબો અને સૂરિનામ.

મુખ્ય નિકાસ—ખાંડ, શેરડીનો દારૂ, ગોળ, બૂનદાણા, મરચાં, તેળનો, વસાણા, રે, ઈત્યાદિ.

(૫) બ્રાઝિલ.

એ મોટા રાજ્યમાં ૨૧ પ્રાંતો છે.

બ્રાઝિલનું મુખ્ય શહેર રિઓદેજાનેરો વિશાળ બંદર છે. બીજાં મોટાં શહેરો—વાહિયા કે સાન્સાલ્વાદોર, આલસેંત બેઝાગરમાં બંદર છે; અને રીસૈફ કે પેરનામ્બુકો બ્રાહિયાની ઉત્તરે બંદર છે.

મુખ્ય નદી—આમાજોન છે. દુનિયામાં મોટામાં મોટી નીલ નદીથી માત્ર એ ઉતરતી છે. આદેજ પર્યતમાંથી નીકળી એ નદી આત્લાંટિક મહાસાગરને મળેછે. તોર્કાતિન્સ, સાનૂફ્રાન્સિસ્કો, ઈત્યાદિ બીજી નદીઓ છે.

મુખ્ય ભૂશિર—સેંત રાફ.

મુખ્ય નિકાસ—રે, ખાંડ, કીમતી ધાતુ, અને રત્ન.

(૬) પેરુ.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું મુખ્ય શહેર લીમા છે. બીજાં મોટાં શહેરો—કુથકો, પ્રાચીન દેશી રાજ્યકર્તાઓની રાજધાની; કાલાબ લીમાનું બંદર છે.

મુખ્ય પર્વત—અંદેજ.

મુખ્ય સરોવર—તિતિકાકા.

મુખ્ય નિકાસ—ગુવાનો.* સુરોખાર, આલપાકા નામે ઘેટાનું ઊન, ઈત્યાદિ. બ્રાજિલની પેડે પેડેમાં ધાતુની ખાણો પુષ્કળ છે.

(૭) બોલિવિયા.

એ દેશ પ્રજાસત્તાક છે. એનું મુખ્ય શહેર ઓરુરો છે. લાપાથ અને ચૂકીસાકા (અથવા સુક્રે) મોટાં શહેરો છે. પોતોસીમાં રૂપાની ખાણો છે.

મુખ્ય પર્વત—અંદેજ. એનાં ઊંચા શિખર સોતારા, ફીલીમાન, ઈત્યાદિ છે.

મુખ્ય સરોવર—તિતિકાકા.

મુખ્ય નિકાસ—રૂપું, પેરૂની છાલ, નાગિએર, બૂનદાણા, આલપાકા, તાંબું, કલઈ, અને બીજી કાચી ધાતુ.

(૮) ચિલી.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની રાજધાની સાંતિયાગો દે ચિલી છે. વાલ્પારૈસો મુખ્ય બંદર છે.

મુખ્ય પર્વત—અંદેજ.

મુખ્ય દ્વીપ—ચિલો અને જુઆન ફર્નાંડીજ.

મુખ્ય નિકાસ—તાંબું, રૂપું, ઘઉં, રૂ, અને ઊન.

(૯) લાપ્લાતા કે આર્જેન્ટૈન રાજ્યસમુદાય.

આ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. મુખ્ય શહેર બુએનોસર્સ રીઓ દે લાપ્લાતા ખાડીની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય નદી—પારાના રીઓ દે લાપ્લાતામાં પડેછે.

મુખ્ય નિકાસ—ચામડાં અને ચરબી.

* પેરૂની પાસેના બેટોને કાંઠે હુગર જડેછે તેને ગુવાનો કહેછે. ખેતરીમાં ખાતર પૂરવાના કામમાં એ હુગર આવેછે.

(૧૦) પારાગુવાઈ.

એ પ્રખ્યાતતાક રાજ્યની રાજધાની આસેન્શન પારાગુવાઈ નદીને કાંઠે છે.

મુખ્ય નદીઓ—પારાના અને પારાગુવાઈ, એ દેશની પૂર્વે અને પશ્ચિમે છે. એ દેશના નૈરૂત્ય કોણમાં એ બે નદીઓનો મંગમ થાય છે.

મુખ્ય નિકાસ—આ, આમડાં, અને તમાકુ.

(૧૧) ડરુગુવાઈ.

એ પ્રખ્યાતતાક રાજ્યનું મુખ્ય શહેર માન્તેવિદિયા રીઓ દે લા-પ્લાતાના મુખ્યની સમીપ છે.

મુખ્ય નદી—ડરુગુવાઈ એ રીઓ દે લાપ્લાતાને મળે છે.

મુખ્ય નિકાસ—આમડાં, ચરબી, હાડકાં, ઊન, અને બકરાના માંસનું સત્ત.

(૧૨) પાતાગોનિયા અને દક્ષિણ દ્વીપો.

પાતાગોનિયાને ચિલી દેશ પોતાના તાબાનો ગણે છે. તેમાં જંગલી લોક સિવાય બીજી વસ્તી નથી.

દક્ષિણના દ્વીપો—તેરા દેલ ફૂર્ગો, સ્તેતન દ્વીપ, ફાક્લાંદ દ્વીપો, અને દક્ષિણ જાર્જિયા. તેરા દેલ પૂએગો કેટલાક ટાપુઓ મળીને થયેલો છે. એ ટાપુઓ અને પાતાગોનિયાના દક્ષિણ કાંઠા વચ્ચે માગેલનની સામુદ્રધુની છે. પાક્લાંદ દ્વીપો ઇંગ્લાંડને તાબે છે. પરંતુ સદરહુ દ્વીપોની પેઠે એમાં પણ વસ્તી થોડી જ છે.

તેરાદેલ પૂએગોના છેક દક્ષિણ ટાપુમાં હાર્ન બૂશિર અમેરિકાનું છેક દક્ષિણિંદુ છે. હાર્ન બૂશિરની પાસેનો દરિયો તોફાની છે તેથી આત્લાંતિક મહાસાગરમાંથી પાસિફિક મહાસાગરમાં જો વહાણો જાય છે તેઓ કોઈ કોઈ વાર માગેલન સામુદ્રધુનીમાં ઘસીને જાય છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

ઓશિયાન્યા.

પાશ્ચિમિક મહાસાગર માટેલા ઘણાક દ્વીપો ઓશિયાન્યામાં આવેલાછે. ઓશિયાન્યાના ચાર ભાગ થઈ શકે,—૧. મલય દ્વીપો, ૨ આસ્ટ્રેલેશિયા, ૩ મિક્રોનેશિયા, અને ૪ પોલિનેશિયા.

૧. મલયદ્વીપો.*

એનું 'મીઝુ' નામ પૂર્વમલય કે હિંદીઆર્કિપેલાગો કહેછે. એ ઓશિયાન્યાનો વાયવ્ય ભાગ છે.

નાના નાના ટાપુઓ મિલાય મલય ટાપુઓમાં દ્વીપોના પાંચ મોટા સમૂહ છે:—

સમૂહ.	મુખ્યદ્વીપો.
(૧) સંદાદ્વીપો.	સુમાત્રા અને જાવા.
(૨) બોર્નિઓસમૂહ.	બોર્નિઓ.
(૩) સેલીબિસસમૂહ.	સેલીબિસ.
(૪) મોલુકા અથવા મસાલાના દ્વીપો.	આમ્બોયના.
(૫) ફિલિપ્પીન દ્વીપો.	લૂસોન.

એ દ્વીપોની વસ્તીનો મોટો ભાગ મલય લોકનો છે.

એ દ્વીપો અતિ રમણ છે. સર્વ જાતિના મસાલા કે તેજના, ખાંડ, ખૂનદાણા, ડાંગર, ગળી, અને તમાકુ પુષ્કળ થાયછે.

(૧) સંદાદ્વીપો—મલય દ્વીપોની છેક પશ્ચિમે સુમાત્રા એટ મલય દ્વીપકલ્પની દક્ષિણે છે (હિંદીચીન જુઓ). એનો અને મલય દ્વીપકલ્પની વચ્ચે મલાક્કાની સામુદ્રધુનો છે. એ એટના ઉત્તર અને પૂર્વ ભાગમાં કેટલાંક દેશી રાજ્યો છે. તેમાંનાં એકીન અને સિઆક મોટાં છે. પરંતુ ઘણો ખરો એટ વલંદાને તામે છે. વલંદા લોકનાં મુખ્ય શહેર પદાંગ અને બેન્કુલીન છે.

* ઇંગ્રેજમાં એનું નામ મલયેશ પાડયુંછે.

જાવાનો રાજ્ય ખેટ સુમાત્રાની અગ્નિકોણમાં છે. એ ખે દ્વી-
પોની વચ્ચે સંદાની આમુદ્રધુની છે. બાવા ખેટ વનદાના તાબામાં
છે. એ લોકની રાજધાની ચાતેવિઆ છે.

સંદા દ્વીપોમાંના કેટલાક નાના ટાપુઓમાં પોર્તુગીઝનાં થાણાં છે.

(૨) બોર્નિઓસમૂહ—એ સમૂહમાં મોટામાં મોટો બોર્નિઓ ખેટ છે.
એ ખેટનો ઘણો ખરો ભાગ વલંદાને તાબે છે; પરંતુ સારાવાક પ્રાંત
અને ઉત્તરે બોર્નિઓ કસબાની પાસેનો લાવૂઅન ખેટ ઇંગ્રેજને તાબે છે.

(૩) સેલીવીસસમૂહ—એ સમૂહમાં ઝોથી મોટો સેલીવીસ વલંદાને
તાબે છે. મીનાદો અને મક્કાસર મુખ્ય શહેરો છે.

(૪) મોલુકા અથવા મસાલાના બેટ—એમાંના ઘણાખરા દ્વીપો
પણ વલંદાના તાબામાં છે. નાનો આમ્બોયના ખેટ વેપારનું મુખ્ય
સ્થળ છે.

(૫) ફિલિપ્પેન દ્વીપો—એ મધ્ય દ્વીપોમાં છેક ઉત્તરે છે. એ-
માંના ઘણાખરા ટાપુ રૂપેનના તાબામાં છે. મુખ્ય ખેટ લૂસોનની
રાજધાની માનિલા છે.

૨ આસ્ત્રેલેશિયા.*

આસ્ત્રેલેશિયા ઓશિયાન્યાનો નૈરત્ય ભાગ છે. એના મૂળ વત-
નીઓના કાળા રંગપરથી એને મીલનેશ્યા પણ કહેછે. એ લોક મલ-
ય લોકથી ભિન્ન છે. આસ્ત્રેલેશિયામાં આસ્ટ્રેલિઆ, તાસ્માનિયા, ન્યૂ
જીલાંદ, ન્યૂ ક્વાલેડોનિયા, ન્યૂ હેબ્રેડીઝ, ફીજીદ્વીપો, સાલમાન બેટ,
ન્યૂગિનિયા, ન્યૂ ઇલંદ, ન્યૂ ગિની, ઈત્યાદિ આવેલાછે. એમાંના પહે-
લા ત્રણમાં ઇંગ્રેજ વસેછે. જેમ ઉત્તર અમેરિકામાં એ લોકો પા-
તાની ભાષા, રીતભાત, અને ધર્મ ચલાવ્યોછે, તેમ આર્હે પણ
પોતાની ભાષા, રીતભાત, અને ધર્મ ચલાવ્યોછે.

(૧) આસ્ટ્રેલિયા—એને અસલમાં ન્યૂ હોલાંદ કહેતા. આખી
દુનિયામાં એ મોટામાં મોટો ખેટ છે. એને કોઈ કોઈવાર અંડ

કહેછે. એનું ક્ષેત્રફળ યૂરોપના ક્ષેત્રફળથી $\frac{૫}{૬}$ કહેવાયછે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—તારસ એ આસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂ ગિનીની વચ્ચે છે; અને વાસ સામુદ્રધુની આસ્ટ્રેલિયાને તાસ્માનિયાથી જુદો પાડેછે.

મુખ્ય અખાત—ઉત્તરે કૉર્પેન્તારિયા અને દક્ષિણે આસ્ટ્રેલિઅનબેટ.

મુખ્ય સમુદ્ર—કોરલ સમુદ્ર આસ્ટ્રેલિયાના ઈશાન કાંઠાની અને સાલમાન દ્વીપ, ઈત્યાદિની વચ્ચે છે. કોરલનો અર્થ પરવાળાં છે. આગરનું એ નામ પડવાનું કારણ એ છે કે દરિયાને તળીએથી નાનાં નાનાં જીવડાંઓ ધીમે ધીમે પરવાળાંના ટેકરા બાંધેછે.

આસ્ટ્રેલિયા ઇંગ્લાંડને તાબે છે. મહારાણીએ નીમેલા ગવર્નરોના તાબા હેઠળ એનાં જુદાં જુદાં પાંચ સંસ્થાનો કર્યાંછે, તેઓમાં ઇંગ્રેજ વસેછે. એ પાંચ સંસ્થાનો કીચે પ્રમાણે:—

સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
ક્વીન્સલૅન્ડ.	ત્રિસ્બેન.
ન્યૂ સૌથવેલ્સ.	સિડ્ની.
વિક્ટોરિયા.	મેલબોર્ન.
દક્ષિણ આસ્ટ્રેલિયા.	આડેલેડ.
પશ્ચિમ આસ્ટ્રેલિયા.	પર્થ.

આસ્ટ્રેલિયામાં બહોળો વેપાર ચાલેછે. મુખ્ય નિકાસ જીન, સોનું, તાંબું, કલઈ, સીસું, તેલ, ચરબી, ચામડાં, રૂ, ખાંડ, ધાન્ય, ઈત્યાદિ છે. આસ્ટ્રેલિયામાંથી મરસ ઘોડા ભરતખંડમાં આવેછે.

(૨) તાસ્માનિયા—એને અસલ વાન્ દીમન્સ લૅન્ડ કહેતા. એની અને આસ્ટ્રેલિયાની વચ્ચે બાસ સામુદ્રધુની છે. મહારાણીએ નીમેલા ગવર્નરના તાબા હેઠળ તાસ્માનિયા ઇંગ્રેજ સંસ્થાન છે. તેનું મુખ્ય શહેર હોવાર્તૉન છે.

મુખ્ય નિકાસ—જીન.

(૩) ન્યૂ જીલૅન્ડ—એ ઇંગ્લાંડ તાબાનું સંસ્થાન છે. આસ્ટ્રેલિ-

